

KRISTJÁN ÁRNASON

UM HÁTTATAL SNORRA STURLUSONAR BRAGFORM OG BRAGLÝSING

1. Inngangur

SEGJA má að Háttatal (fyrir utan að vera lofkvæði um norska höfðingja) snúist um bragfræði í tvennum skilningi.¹ Annars vegar er bragarháttum *beitt*, þannig að ort er undir þeim, og hins vegar er þeim *lyst* og þeir greindir á „fræðilegan hátt“. Háttatal er því bæði háttalykill (*clavis metrica*)² og lært rit í lausu máli um bragfræði (eins konar *enarratio poetarum*). Höfundur þess, sem hlýtur að langmestu leyti að hafa samið bæði lausamálið og bundna mál-ið, eins og síðar mun rökstutt, er því í tveimur hlutverkum. Hann er skáld og hann er fræðimaður sem um leið og hann yrkir, útskýrir reglurnar sem hann fer eftir.

Til skýrleiksauka um hið tvöfalta form og gildi Háttatals má hér bera bragfræði saman við málfræði. Málnotendur hafa tilfinningu fyrir því hvort orð eru borin fram, beygð eða raðað upp eftir þeirri venju sem þeim er töm, án þess að geta endilega útskýrt á fræðilegan hátt hver sé munurinn á „rétti“ (reglulegri) málnotkun og „rangri“ (óreglulegri). Það er því nauðsynlegt að gera skýran greinarmun á *reglum* málsins (ef menn vilja orða það svo: þeirri hæfni eða kunnáttu sem málnotendur búa yfir) og *lysingum* á þessum reglum, sem er hin eiginlega málfræði.³ Á sama hátt er eðlilegt að gera greinarmun á

¹ Ég vil þakka tveimur nafnlausum yfirlesurum *Griplu* fyrir athugasemdir og ábendingar vagna frumgerðar þessarar greinar og Sverri Tómassyni þakka ég sérstaklega fyrir ábendingar og aðstoð við frekari viinnslu. Ég ber þó einn ábyrgð á öllu sem missagt er í fræðum þessum.

² Sjá umfjöllun um háttalykla hjá Tranter 1997.

³ Stundum er orðið málfræði (sem þýðing á enska orðinu *grammar*) notað (segja má ranglega) um sjálf kerfið eða reglur málsins (reglur um málhegðun, eða einfaldlega það hugfræðilega eða kognitíva kerfi sem málnotendur hafa vald á). Hér er eðlilegra að nota orðið málkerfi, málreglur (t.d. sem formlegar takmarkanir eða skipanir um það hvað séu rétt mynduð orð og setningar) eða málkunnáttu, sbr. íslenska heitið málkunnáttufræði fyrir generatíva málfræði. Hluti ástaðunnar fyrir því að oft er ekki gerður skýr greinarmunur milli mállysingar og hinna raunverulegu reglna málsins, sem hljóta þó að hafa einhvers konar tilvist, óháða því hvernig

bragreglum annars vegar og *bragfræði* hins vegar. Annars vegar eru reglur sem skáldin og kveðskaparunnendur þekkja og „*fylgja*“ hvorir með sínum hætti. Skáldin *fylgja* reglunum (oft ómeðvitað) þegar þau yrkja og þeir sem njóta kveðskaparins skynja reglurnar á sinn hátt og heyra hvort rétt er ort, hliðstætt því að menn heyra hvort sungið er falskt eða ekki, þótt þeir gætu ekki samið eða flutt lagið skammlaust. Á hinn bóginn verða til meðvitaðar og oft lærðar kenningar um kveðskapinn.

Í umræðu um íslenskan kveðskap hafa verið settar fram *bragfræðireglur*, eins og sú, að báðir stuðlar megi ekki standa í lágvæðum í ferhendri línu, en vafalaust hafa þau skáld verið til sem hafa fylgt þessu ómeðvitað án þess að hugsa stöðugt um hákveður eða lágvæður, og eins eru aðrir sem geta lýst reglunum án þess að hafa brageyra til að skynja hvort þeim er fylgt, nema með því að setjast niður og telja bragliðina. (Höfundur þessarar greinar er einn af þeim.) Sá sem hefur hið svokallaða brageyra heyrir um leið hvort vísa er rétt kveðin eða ekki, þar með er ekki sagt að hann geti alltaf útskýrt fyrir öðrum í hverju munurinn á réttri kveðandi og rangri sé fólginn. (Á sama hátt er óvist hvort sá sem velur á milli þess að segja *mér hlakkar* eða *ég hlakka* myndi geta útskýrt að í öðru tilvikinu sé um að ræða ópersónulega sögn með aukafallsfrumlagi en í hinu sé nefnifallsfrumlag).

Bragreglur eiga sér þannig tvær hliðar, annars vegar er þeim *fylgt* með (tiltölulega) þegjandi samkomulagi skálða og unnenda skáldskapar og hins vegar er þeim *lýst* með *bragfræðilegum* hugtökum, sem fræðimenn búa til. Hið fyrra mætti kalla *bragkunnáttu* eða *bragfærni* (sem þó er ólík hjá skáldum sem yrkja og ljóðaunnendum sem njóta), en lýsingin á reglunum er hin eiginlega *bragfræði*. Þessi munur á því að hafa bragtilfinningu (réttilega nefnt brageyra) og geta gert „*formlega*“ grein fyrir þeim með „*fræðilegum*“ hugtökum skiptir máli þegar túnka skal verk eins og Háttatal Snorra Sturlusonar. Að því gefnu að Snorri hafi sjálfur skrifað eða látið skrifa lausamálstexta Háttatals stöndum við frammi fyrir því að skáldið og fræðimaðurinn er einn og hinn sami.

einstakar lýsingar á þeim eru (lysing Stefáns Einarssonar 1945 og Eiríks Rögnvaldssonar 1986 á íslensku beygingarkerfi fjalla í einhverjum skilningi um sama fyrirbrigðið, þótt með mjög ólíkum hætti sé), er sú að oft eru mállysendar einnig málnotendur og vísa til eigin máltilfinningar eða dóma annarra um það sem þeim finnst. Málfræðingar byggja oft lýsingar sínar á eigin málnotkun, en hin eiginlega málfræði stefnir þó að því að losna úr viðjum sjálfsskoðunarinnar og reyna að búa til algilt greiningakerfi, sem dugir til að bera saman ólík tungumál, óháð beinni túnku málnotendanna sjálfra.

Í þessari grein verður sjónum einkum beint að eftirfarandi atriðum: Hvað segir Háttatal okkur um lögmál þeirra bragarháttar sem þar er fjallað um? Hvaðan koma hugmyndirnar um braggreininguna; að hve miklu leyti eru þær fengnar að láni erlendis frá, og að hve miklu leyti er hér um hefðbundinn norrænan lærðom að ræða, og að hve miklu leyti er greiningin frumleg? Og ekki síst verður hugað að kostum og göllum greiningarkerfis Háttatals, samanborið við tilraunir síðari tíma fræðimanna til að greina fornán íslenskan kveðskap.

Greinin er þannig upp byggð, að 1. kafla er fjallað lauslega um þær hugmyndir sem menn hafa gert sér á síðari oldum um bragformin sem um er fjall-að í Háttatali. Í 3. kafla er fjallað um Háttatal sjálft, form þess og tilgang, en í 4. kafla um hinn fræðilega grundvöll braglýsingarinnar, m.a. um merkingu orðsins *háttur*, um hugtökin *tala* og *grein*, og um stafasetningu og hendingar. Í 5. kafla er rætt um það hvernig Háttatal greinir hrynjandi dróttkvæðs háttar með því að vísa til samstafna, sem geta verið *skjótar* eða *seinar*. 6. kafli fjallar um vitnisburð Háttatals um það hvernig háttum er breytt með setningaskipan, en 7. kafli fjallar um „full háttaskipti“, þar sem háttum er breytt, m.a. með stuðlasetningu, hendingum og hrynjandi, án þess að atkvæðafjölda sé breytt. Í 8. kafla er fjallað um afbrigði í lengd vísuorða, bæði lengri línum (t.d. kimlabönd, hrynhendu og draughendu) og styttri (t.d. stúfa og tögdrápu). Í 9. kafla er fjallað um hneppingu eins og hún kemur fram í Háttatali, en í þeim 10. greinir stuttlega frá runhendum háttum sem fá allmikið rúm í kvæðinu. Í 11. kafla segir frá niðurlagi Háttatals, auk þess sem dregnar eru saman helstu niðurstöður þessarar athugunar.

2. Greining skáldaháttar fyrr og síðar

Til þess að greina bragform þannig að hægt sé að tala um þau hlutlægt og bera saman ólíkar braghefðir, óháð listrænu innsæi, er þörf á hugtökum sem lifa lífi sínu utan þeirra tilfinninga sem skáldið fylgir og hlustandinn (listunnandinn) nýtur. Pörf er fyrir einhvers konar hugtakakerfi eða stafróf sem nota má til að lýsa formgerðum kveðskaparins, líkt og málfræðihugtök (nafnorð, sagnorð, frumlag, andlag, atkvæði, áhersla ...) eru notuð til að lýsa málnotkun, og á sama hátt og tónfræðin lýsir tónlistinni með hugtökum eins og takti og tónstigum, án þess að grípa endilega hinn listræna neista.

Pótt nútímamenn séu langt frá að vera þess umkomnir að fara í spor Snorra í notkun kenninga, eða að hafa á tilfinningu hljóðvalarlögmálin sem dróttkvæðin byggðu á, hafa þeir leyft sér að setjast í einhvers konar dómarasæti

gagnvart útskýringum hans og greiningu á formunum. Þetta hafa menn leyft sér í krafti þess að fræðilegar forsendur séu aðrar (og vonandi að einhverju leyti betri) en þær sem Snorri hafði.

Sú greining á fornháttum sem mestrar hylli hefur notið meðal fræðimanna á síðari öldum (þeirri 19. og 20.) hefur byggð á hugmyndum sem Eduard Sievers setti fram í bók sinni *Altgermanische Metrik* árið 1893 (sbr. t.d. Einar Ól. Sveinsson 1962:110 o. áfr., Kuhn 1983, Gade 1995). Kenning Sievers gekk út á það að grunneining fornyrðislags, sem átti að vera eins konar grunnur að öllum norrænum háttum, væri það sem hann kallaði hálfhlínu eða stuttlínu (*Halbzeile, Kurzzeile*), og hver stuttlína átti að hafa fjóra liði, eða atkvæði, og tveir þessara liða áttu að vera sterkir og mynda þannig ris. Í lýsingu á hrynjandi háttanna gerði Sievers ráð fyrir að til væru fimm gerðir lína (einkenndar með bókstöfum frá A til E (Sievers 1893:31), sem byggðust á dreifingu sterkrar og veikra liða. Miðað við það að liðirnar séu fjórir og risin tvö (sem flestir eru sammála um) er stærðfræðilegur möguleiki á staðsetningu þeirra 6. Hið eina sem er bannað samkvæmt fimmgerðakerfinu (*Fünftypensystem*) er að línur endi á tveimur sterkum liðum.

En þrátt fyrir vinsældir kerfisins hafa menn bent á, að skýringargildi þess er heldur rýrt um hinum raunverulegu bragfræðilegu takmarkanir. Hvernig stendur á því að gerðirnar eru fimm en ekki sex? Og hvað ræður því hversu mörg atkvæði geta staðið í línu? Heusler (1925:127) gagnrýnir greiningu Sievers fyrir að lýsa frekar textanum en forminu, þ.e. hvernig hrynjandin birtist, en ekki hvernig stendur á henni og hvaða takmörk eru fyrir því hvað telst rétt kveðið. („Die Sieversschen Typen belehren über den Sprachstoff, nicht über eine verschafte Messung“, sbr. líka umræðu hjá Kristjáni Árnasoni 1991/2000:48–49 og Heusler 1889/1969:639).

Annar galli á greiningarkerfi Sievers kemur fram þegar greina á aðra bragarhætti en fornyrðislag. Ekki hefur verið sett fram í kerfi Sievers nein sannfærandi greining á formi ljóðaháttar, og margs konar vandamál rísa þegar greina skal dróttkvæðan hátt með þessum aðferðum. Upphafleg hugmynd Sievers var sú að dróttkvæðar línur, sem hafa sex bragstöður, væru eins konar útvíkkun á fornyrðislagi þannig að bætt væri við einum braglið. Samkvæmt þessu ættu að vera jafnmargar gerðir dróttkvæðra lína og fornyrðislagslína, þ.e. 5. Hins vegar hafa síðari fræðimenn sem fjalla um dróttkvæði með þessum formerkjum hallast að því að gerðirnar séu margfalt fleiri. Við lauslega talningu virðist t.d. Kuhn (1983:92–97) gera ráð fyrir a.m.k. 32 línugerðum, og Gade 1995 gerir ráð fyrir tæpum 40 línugerðum. Kristján Árnason (1991/2000) stingur hins vegar upp á að flokka dróttkvæðar línur með einfaldari

hætti á grundvelli hugmynda Craigies (1900) og gera ráð fyrir tveimur (í hæsta lagi þremur) línugerðum, grunngerð, sem er sú sama og A-gerð Sievers (svsvsv), og B-gerð sem svo er merkt og byrjar á tveimur (tiltölulega) sterkum atkvæðum (ssvvsv) og samsvarar þá D-gerð Sievers (sjá Kristján Árnason 1991/2000:124 o. áfr.). Í þessari B-gerð er eins og snúið sé við röðinni á sterkri og veikri stöðu í 2. og 3. sæti miðað við A-gerðina.

Af því sem hér var rakið er ljóst að margskonar álitamál eru uppi þegar kemur að því að greina forna íslenska bragarhætti með seinni tíma aðferðum. Spryja má hvort greining Háttatals kunni að varpa ljósi á þessi vandamál.

Eins og fram kemur hér á eftir gengur formlýsing Háttatals (ólíkt greiningu Sievers) ekki út frá fornyrðislagi, heldur út frá dróttkvæðum hætti. Hvað kveðskaparformin varðar er einnig ljóst að dróttkvæður háttur nýtur mestrar virðingar. Byrjað er á því að útlista grunnform háttarins, en síðar er vikið að öðrum háttaafbrigðum. Hér er nálgunin önnur en t.d. í Háttalykli, en þar er byrjað á ljóðahætti, og síðan kemur kviðuháttur (sbr. *Háttalykill hinn forn* 1941 og útgáfu Finns Jónssonar í *Den norsk-islandske skjaldedigtning A I:512* o. áfr.). Hjá Snorra eru edduhættirnir í síðasta kvæðinu, sem sagt er vera ort undir „inum smærri háttum“. Skáldahættirnir eru þannig merkilegri en edduhættirnir að mati Snorra og ljóst virðist að sem skáld hefur hann verið býsna mikill formdýrkandi.⁴

Pað er fróðlegt að bera saman hver efnistökin verða þegar gengið er út frá skáldaháttunum eins og hjá Snorra, en ekki út frá edduháttunum eins og Sievers gerði. Grunneiningin í greiningu Háttatals á hrynjandi dróttkvæðs háttar er, eins og við munum sjá, hugtakið samstafa. En það einkenni að hafa bragstöður skilgreindar út frá atkvæðum innan orða (þannig að eitt, og í mesta lagi tvö, atkvæði geti staðið í bragstöðu) virðist einmitt skilja dróttkvæðahrynjandi frá edduhrynjandi. Hrynjandi edduforma var skilgreind með allt öðrum hætti, þ.e. út frá orðum í setningu (sbr. Kristján Árnason 2002, 2006). Þessi munur á hrynjandi eddukvæða og dróttkvæða hefur það meðal annars í för með sér að fjöldi atkvæða í eddutextum er mun frjálsari en í dróttkvæðum. Þannig virðist einföld greining þar sem formum edduháttar er varpað yfir á skáldahætti einfaldlega ekki ganga upp. Ef það reynist rétt fellur um leið grundvöllurinn undan því að nota greiningarkerfi Sievers á dróttkaeðin. Það er því afar fróðlegt að leita vitnisburðar Háttatals um þessi efni.

⁴ Heimildir eru fyrir því að Snorri hafi ort meira en það sem varðveisist hefur, sbr. t.d. Faulkes 1991:xxi–xxii.

3. Form Háttatals og tilgangur

Kveðskapurinn í Háttatali er ekki eitt kvæði, heldur bálkur þriggja kvæða með skýringum í lausu máli, þar sem meðal annars greinir frá kvæðaskilunum. Fyrsta kvæðið er 30 vísur, og kvæði númer tvö lýkur með þeirri 67. og er því 37 vísur; þriðja kvæðið tekur við með 68. vísu og er til enda (vísurnar eru alls 102). Skiptingin í kvæði virðist byggjast frekar á innihaldi en formi. Fyrsta kvæðið er helgað Hákoni konungi, annað kvæðið er að mestu helgað Skúla, og hið þriðja, sem reyndar fær að nokkru leyi formlega skilgreiningu og er sagt vera ort undir „inum smærum háttum,“ fjallar einnig að mestu um Skúla, þótt síðustu vísurnar séu um báða höfðingjana (sbr. t.d. Yelena Sesselja Helgadóttir 2001).

Úr því að kvæðin eru þrjú má auðvitað láta sér detta í hug að þau hafi verið ort hvert í sínu lagi og síðan sett inn í eina heild um leið og lausamáltextinn var saminn. Um það verður ekki daemt hér, en það virðist þó afar ólíklegt að fyrsta kvæðið (um Hákon konung) sé ort þannig og án tillits til bragskýringanna, því lausamálið og bragformin eru svo nátengd hvort öðru. Hin kvæðin hafa vafalaust einnig frá upphafi verið hugsuð sem einhvers konar háttalyklar þótt ekki sé útilokað að lausamáltextinn sem þeim fylgir sé saminn síðar.

Í samhengi Snorra-Eddu, sem handbókar eða kennslubókar um norrænan kveðskap, verður hlutverk Háttatals sem bragfræðiverks frekar en venjulegs lofkvæðis (eða lofkvæða) enn greinilegra. Eftir Gylfaginningu og Skáldskaparmál, sem leggja grunn að skilningi á skáldamálinu, var eðlilegt að kæmi kafli sem sýndi bragformin sjálf, og það er hlutverk Háttatals. Þetta er raunar í beinum tengslum við samtal Braga og Ægis í Skáldskaparmálum, þar sem segir að þau tvenn „kyn“ sem greina skáldskap allan séu „mál og hættir“ (*Edda, Skáldskaparmál* 1:5). Málinu er lýst í Skáldskaparmálum, en háttunum í Háttatali. Þótt hlutar Snorra-Eddu fylgist ekki alltaf að í handritum (sbr. t.d. Guðrún Nordal 2001:41–72), virðist eðlilegt að líta á þessa þrjá hluta hennar sem einhvers konar heild.

Þótt það verði ekki meginviðfangsefni þessarar greinar, er fróðlegt að líta á stöðu og hugmyndaheim verksins í samanburði við aðra menningu á miðöldum og hugsanleg erlend áhrif. Miðað við það að Edda sem heild sé hugsuð sem handbók um norrænan kveðskap virðist tilgangur hennar hafa verið þjóðlegur, framlag til norrænnar menningar frekar en t.d. einhvers konar innlegg í alþjóðlega fræðiumræðu. Í ljósi þess að Háttatal er hluti af Eddu mætti líta á það sem þjóðlegt verk. En það þýðir auðvitað ekki að erlendra áhrifa gæti alls ekki, og vafalaust hefur það átt vel heima í því menningarumhverfi sem hér

var á 13. öld (sbr. t.d. lýsingu þess hjá Guðrúnu Nordal 2001). Að einhverju leyti er Háttalykill hinn forni fyrirrennari Háttatals, og gerir Anne Holtsmark ráð fyrir því að erlend áhrif hafi orkað á höfunda Háttalykils (*Háttalykill* 1941:118–134) enda var hugmyndin að háttalyklum var þekkt í Evrópu (Tranter 1997). Einnig hafa menn kannað almenn erlend áhrif á Snorra-Eddu og hugmyndafræði hennar (sbr. t.d. Clunies Ross 1987, 2005) og ekki er ólíklegt að Snorri hafi að einhverju leyti verið innblásinn af erlendum fyrirmynnum og menningarhugmyndum samtíma síns. Stillinn í upphafi Háttatals er svipaður og á lærðum latneskum ritum frá miðöldum, þar sem útskýringarnar eru í formi spurninga og svara. Eins er greiningin milli (rétrar) setningar, leyfis og fyrirboðningar, sem einnig kemur fram hjá Ólafi hvítaskálđi í *Priðju málfræðiritgerðinni*, af erlendum uppruna. Það fer hins vegar ekki á milli mála að Snorra-Edda öll og þar með Háttatal er mun þjóðlegra verk en t.d. *Priðja málfræðiritgerðin* og *sú fjórða* sem kennd hefur verið Bergi Sokkasyni.

Pegar hugað er að erlendum áhrifum og fyrirmynnum er sérstök ástæða til að veita því athygli, að Snorri vitnar í engu til viðtekins evrópsks lærðóms á miðöldum um meðferð klassíksks latnesks kveðskapar. Lýsing á hrynjandi í þeirri hefð byggðist á því að greina línum í bragliði (*pedes*) af ýmsum gerðum (*trocheus, iambus, dactylus o.s.frv.*). Miðaldamálfræðingar, eins og Maximus Victorinus (4. öld), Aldhelm og Beda á 7. og 8. öld, gerðu grein fyrir reglum um latneska hætti og þekktu hina klassísku aðferð að greina þá í bragliði (sjá t.d. Norberg 1988:13–16, Bede. 1991. *De Arte Metrica. Libri II* og Aldhelmus. 1919. *De metris*). Vel hefði verið hugsanlegt fyrir Snorra og aðra samtíma-menn hans að gera tilraun til að greina norrænan kveðskap með þessum klassísku aðferðum. Til dæmis hefði mátt greina algengustu gerð dróttkvæðrar línu (svo sem *Undrask oglis landa*, *svsvsv*) sem þrjá trúka, og eins hefði mátt greina línum eins og *fann'k orvadrif svanni* (*ssvvsv*) sem sponda (*spondeus*), pyrra (*pyrricus*) og trúka (*trocheus*).⁵ Prátt fyrir það að í Háttatali og víðar í Snorra-Eddu megi sjá merki um þekkingu á klassískum fræðum og evrópskum lærðómi, er braggreiningin sjálf að því er virðist ósnortin af slískum lærðómi.

⁵ Notkun hugtaksins bragliður (tvíliður, þrifliður, réttur og öfugur) virðist ekki komast inn í íslenska bragfræðiumræðu fyrr en á 19. öld, samkvæmt ritmálsskrá Orðabókar Háskólags.

4. „Fræðilegur“ grundvöllur braglýsingar Háttatals

Texti Háttatals byrjar með nokkuð hátimbruðum fræðilegum inngangi um „hætti skáldskapar“, þar sem virðist gæta áhrifa frá alþjóðlegum fræðum þess tíma. Þar er greint frá því að hættir skáldskaparins felist í þrennu, *setningu*, *leyfi* og *fyrirboðningu* (*Edda*, Háttatal:3). Bent hefur verið á líkindi þessarar greiningar við mælskufræði miðalda sem gerir greinarmun á *pars praecceptiva*, *pars permissiva* og *pars prohibitiva*. Vera má að hér sé verið að reyna að setja umfjöllunina í alþjóðlegt fræðilegt samhengi (svo notað sé kunnuglegt orðalag úr nútímanum). En þessi vísun til alþjóðafræðanna er í reynd býsna yfirborðsleg þegar á heildina er litið, því að umfjöllunin á eftir snýst fyrst og fremst um „réttu“ og „breytta“ setningu, þ.e. um grunnreglur og leyfi eða afbrigði. Hugtakið fyrirboðning eða barbarismi gegnir nánast engu hlutverki í sjálfræði umræðunni, andstætt því sem er t.d. hjá Ólafi hvítaskáldi í Priðju málfræðiritgerðinni. Lausamáslýsing Háttatals er þá frekar eins konar *enarratio poetarum*, þ.e. útskýring á formum og merkingum kvæðisins.

4.1 Merking orðsins háttur

Ástæða er til að staldra stuttlega við sjálft orðið *háttur* og umtalið um „háttu skáldskapar“ og hvernig stendur á því orðavalri. Svo virðist sem hér sé á ferðinni heimafengið hugtak og orð sem líklegt er að tíðkast hafi frá formu fari um form skáldskaparins. Að minnsta kosti virðist ekki ástæða til að ætla að um sé að ræða þýðingu á erlendu hugtaki.

Frummerking orðsins *háttur* er eithvað í átt við ‘aðferð, stíll, venja’. Og ef þýða ætti það á alþjóðatungur myndi það samsvara latneska orðinu *modus*, sem raunar er orðið sem notað er um málfræðilega hætti sagna (e. mood). Sverrir Tómasson (1993:70–71) telur að orðalagið „annarr söguháttur“ sé þýðing á *modus fictivus* um þá aðferð að færa í stílinn og segja sögu í fáum, stórum dráttum og ber það að sama brunni um að orðið *háttur* samsvari latnesku *modus*. Hugsunin á bak við latneska orðið *metrum* (gr. *metron*) er alls óskyld. Það tengist mælingu eða talningu, og var það eðlilegt, því hættirnir voru í klassískum fræðum skilgreindir út frá fjölda eininga, þ.m.t. *pedes*, sem væri rökrétt að þýða sem ‘skref’ eða ‘fet’. Bragnum var þannig líkt við göngulag og talað um *arsis* (dregið af grísku sögninni *airó*, ‘reisa, hefja upp’) og *thesis* (leitt af sögninnin *tithémi*, ‘að setja, setja niður’, sbr. t.d. Allen 1973:122 o. áfr.), eins og fæti væri lyft og stigið niður. Orðið *versum* sem einnig er notað í klassískri bragfræði táknaði línur, sem endurteknar voru og líkt við

snúning, sbr. lat. *versare* ‘snúa’, eins og hlaupið sé í krákustigum. Síðan fengu klassísku hættirnir nöfn út frá fjölda og gerð þessara mælieininga: daktílst hexametur, jambískt trímetur o.s.frv. Þessar klassísku skilgreiningar eru því gerðar út frá forminu og líkt við gang eða hlaup. (Notkun orðsins *cursus* (*velox, tardus* o.s.frv.) um ýmis hrynræn stílmeðul í lausamáli byggir einnig á því að líkja textanum við hlaup eða ferðalag (sbr. Jakob Benediktsson 1987: 153–160, 175–182 og 262–269).

Íslenska nálgunin virðist allt önnur en sí grísk-rómverska. Hættir eru ekki skilgreindir út frá formi, heldur hlutverki (fúnksjón, ytri aðstæðum og notkun). Þeir eru oftast kenndir við það við hvaða aðstæður þeir eru notaðir, sbr. orðin *dróttkvæðr háttir, ljóðaháttir, fornyrðislag, fornскálda hættir, grænlenski háttir* o.s.frv. ‘Dróttkvæður háttur’ er þannig sá háttur skáldskapar (eða venja) sem tilökast við dróttina og ‘fornyrðislag’ er það lag sem hafir fornýrðum. Fróðlegt er líka að huga að því í þessu samhengi að mörg heiti á einstökum verkum, ekki síst eddukvæðum eru tengd hlutverki þeirra, sbr. heiti eins og *Völuspá, Lokasenna* og *Guðrúnarhvöt*. Reyndar hefur Margaret Clunies Ross (2005:29 o. áfr.) bent á, að hægt sé að flokka kvæðin í anda talathfnakenningar (speech act theory, sbr. Austin 1975 og Searle 1970) í texta sem skilgreindir eru út frá hlutverki frekar en formi. Eitt af þessum hlutverks-hugtökum er hugtakið –*tal* (sbr. *Ynglingatal, Skáldatal* og *Noregs konunga tal*), en slík töl gátu verið hvort heldur í bundnu eða óbundnu máli. Fróðlegt gæti verið að skoða *Háttatal* í slíku ljósi, þótt það verði ekki gert hér.

4.2 Tala og grein

Um rétta setningu háttanna segir að hún sé tvenn, *tala og grein*. Þetta má túlka svo að átt sé við að greina megi setningu háttanna með hjálp tveggja formdeilda (kategoría), sem svo má kalla og hafa svo undirdeildir eða gildi, ekki ólíkt málfræðilegum formdeildum. Hvað *tölu* varðar er í fyrsta lagi hægt að fjalla um það hversu margir hættirnir eru: „hversu margir hættir hafa fundizk í kveðskap“. Í öðru lagi segir að hægt sé að fjalla um það hversu mörg vísuord hver háttur hefur og í þriðja lagi um það hversu margar samstöfur eru í hverju vísuorði (*Edda, Háttatal:3*) Þessi formdeild er því tiltölulega einföld að upplagi; hún snýst einfaldlega um það að í lýsingu á bragarháttum getur verið hentugt að vísa til fjölda formgerða og eininga.

Hin formdeildin, *grein háttanna*, er heldur erfidiðari viðfangs. Hún hefur, samkvæmt því sem segir í Háttatali, tvær undirdeildir, *hljóðs grein* og *máls*

grein, og þegar spurt er hvað máls grein sé, er svarið, að „stafasetning [þ.e. setning höfuðstafs og stuðla] greinir mál allt, en hljóð greinir þat at hafa samstöfur langar eða skammar, harðar eða linar, ok þat er setning hljóðsgreina er vér kóllum hendingar“ (*Edda, Háttatal:3*). Af þessu mætti e.t.v. ætla að máls greinin eigi við stuðlasetninguna en hljóðs greinin frekar við hendingarnar á einhvern hátt. Eins og síðar kemur fram er skilningur Snorra (og Ólafs hvítaskálds) sá að stuðlarnir séu grundvöllur að bragskipulaginu og myndi eins konar burðarvirki háttanna. Og e.t.v. hafa menn litið svo á að stuðlarnir væru máls grein fyrir það að þeir skilgreini allt mál í skáldskap.

Orðið *mál* kemur að sjálfssögðu víða fyrir í fornnum textum og algengasta merking þess eða grunnmerking virðist vera ‘það sem sagt er, segð eða texti’. En í Skáldskaparmálum segir frá samtali Braga og Ægis. Þegar Ægir sprýr hversu mörg séu „kyn skáldskaparins“, svarar Bragi: „Tvenn eru kyn þau er greina skáldskap allan,“ og þegar Ægir sprýr hver þau séu, segir Bragi að þau séu „mál ok hættir“ (*Edda, Skáldskaparmál 1:5*). Í þessu samhengi er e.t.v. eðlilegt að skilja sem svo að orðið *mál* eigi við skáldamálið (skáldskaparmál-ið, e. *dition*), þ.e. orðin sem notuð eru í kveðskapnum, sem er umfjöllunar-efni Skáldskaparmála. Enda fylgir þar skýring á mismunandi leiðum til að nefna hlutina: „Svá ... sem heitir; önnur grein er sú er heitir fornófn; in þriðja málsgrein er kólluð er kenning“. Samkvæmt þessu skipulagi er háttunum síðan lýst í Háttatali.

En orðið *mál* er notað í fleiri merkingum í Eddu. Snorri segir sjálfur um línum í dróttkvæðum sem eru ein setning eða fullyrðing að þær séu sér um *mál*, (sbr. t.d. umfjöllun um 12. vísu). Hér getur þá orðið *mál* hugsanlega merkt setning, en einnig virðist það geta merkt innihald (sbr. Konráð Gíslason 1875: 98).

Stuðlavenslin, sem vísað er til sem máls greinar, eru auðvitað hljóðkerfisleg, en ekki merkingarleg eða orðhluta- eða setningaleg (morfósyntaktísk), enda talar Snorri síðar í textanum um stuðlana sem hljóðfyllendur. En ljóst er að hlutverk þeirra er m.a. að skilgreina stofnhlutagerð bragarins, því þeir afmarka og tengja saman línum og línupör. Það að tala um að þeir greini mál ber þá e.t.v. að skilja svo að stafasetning ‘greini allt (skáldskapar-)mál’ niður í stofnhluta eða einingar, svo að í öllu máli (þ.e. *texta*) skáldskapar séu stuðlarnir mikilvægasta greinin, eins og síðar er árétað í lausamáli Háttatals.

Ekki er mikiljóð ljósara hvað átt muni vera við með hljóðs grein. Talað er um að „hljóð“ greini það að hafa samstöfur „langar eða skammar“, og hins vegar að hafa þær „harðar eða linar“, og virðist það að einhverju leyti í anda þess sem Ólafur hvítaskáld segir í Þriðju málfræðiritgerðinni (sbr. Kristján Árnason

1993). En einnig er það sagt vera setning hljóðs greinar „er vér kóllum hendingar“.

Í þessu ljósi mætti e.t.v. stinga upp á þeirri túlkun að greinirnar vísi til ólíkra hluta atkvæðis, þannig að „máls greinin“ vísi til stuðulsins, þess hluta atkvæðisins sem stendur fyrir framan sérljóðið, og greini mál allt þannig, en að „hljóðs greinin“ taki til mállegs ríms, þ.e. sérljóðsins og þess sem á eftir kemur (sbr. Kristján Árnason 2005a:183). Aðgreiningin í langar og skammar samstöfur og hvassa og lina hljóðs grein á vissulega heima í rími atkvæðisins (að svo miklu leyti sem hægt er að heimfæra muninn á hvassri og linri hljóðs grein upp á íslensku), og þessir hlutar atkvæðanna eru virkir í hendingum. Þetta virðist þó ekki skýra málið mikið, og raunar kemur aðgreiningin í harðar og linar samstöfur ekki meira við sögu hjá Snorra.

Líklegt er að greiningin í harða og lina hljóðs grein sé með einhverjum hætti fengin að láni án þess að því fylgi fullur skilningur hvað í henni felst (sbr. t.d. umfjöllun Ólafs hvítaskálds um „hvassa“, „bunga“ og „umbeygilega“ hljóðs grein og umræðu um það hjá Kristjáni Árnasyni 1993:189 o. áfr.). Greiningin í langar og skammar samstöfur mætti vissulega nýtast við umfjöllun um hrynjandi í tengslum við 7. og 8. vísu, sem síðar mun vikið að, en athyglisvert er að orðin sem þar eru notuð til að greina að ólíkar atkvæðagerðir eru önnur: talað er um „seinar“ og „skjótar“ samstöfur.

Vissulega er hér ýmislegt óljóst um hvernig túlka skuli, og segja mætti að þessi fræðilega umfjöllun sé nokkuð í skötulski á okkar mælikvarða. Aðalvandinn virðist vera sá að orðin *hljóð* og *mál* eru býsna margræð, og við fáum ekki að vita nákvæmlega hvaða merking er hér höfð í huga hverju sinni sem orðin eru notuð. Til viðbótar þessu er sjálft orðið *grein* nokkuð margrætt.

4.3 Grunnþættir dróttkvæðs háttar. Stafasetning

Eftir innganginn hefst sjálft kvæðið með vísu sem sýnir grundvallareinkenni dróttkvæðs háttar, stuðlasetningu, hendingar og hrynjandi:

Lætr sár Hákun heitir
hann rekkr lið bannat
jǫrð kann frelsa fyrðum
friðrofs konungr ofsa (1.vísa. l. 1-4)

Í greinargerð sem fylgir er byrjað á því að fjalla um stafasetninguna, sem „hætti ræðr ok kveðandi gerir“. Og þar er höfuðstafurinn mikilvægastur eins

og nafn hans bendir til, og Snorri byrjar á því að fjalla um hann. Hann er sá stafur sem settur er fyrst í öðru vísuorði í línupari, og „vér kóllum höfuðstaf“. Og síðan segir: „Sá stafr ræðr kveðandi. En í fyrsta vísuorði mun sá stafr finnask tysvar standa fyrir samstöfun. Þá stafi kóllum vér stuðla“ (*Edda, Háttatal:4*). Snorri lítur sem sé þannig á (eins og Ólafur hvítaskáld, sbr. Björn Magnússon Ólsen 1884:96) að höfuðstafurinn og stuðlarnir sem styrkja hann séu einhvers konar burðarásar í kveðandinni. Hægt er að orða það svo að stofnhlutagerð vínsa sé skilgreind með stuðlasetningunni, þannig að línupörin séu bundin saman og greind frá öðrum með höfuðstöfum og stuðlum, og að forlinan og síðlinan myndi stofnchluta innan línuparsins. Vera kann að þetta sé hugsunin á bak við orðalagið að stuðlasetningin greini allt mál (í merkingunni (skáldskapar)texti).

Hér er rétt að hafa það í huga að þótt hljóðstafir séu notaðir í dróttkvæðum hætti má gera ráð fyrir að þeir eigi uppruna sinn í eddukvæðum, en ólíkt dróttkvæðum byggði hrynjandi þeirra á orðatalningu og setningaráherslu (sbr. Kristján Árnason 2002, 2006). Í slíkri hrynjandi var eðlilegt að stuðlasetning þróaðist sem rímmeðal, því hún byggir á upphafi orða. Og miðað við form edduháttanna var höfuðstafurinn, sem settur var á fyrra ris seinni stuttínu, í næst-síðasta ris langlínunnar. Höfuðstafurinn stendur framarlega í niðurlagi línuparsins í fornýrðislagi. Notkun stuðla í dróttkvæðum er því með vissum hætti „fengin að láni“ úr fornýrðislagi.

Þar sem stuðlarnir eru upphafsrím í orðum kann það að virðast sérkennilegt að þungamiðja venslanna sem þeir skilgreina sé síðasti þátttakandinn í þeim og verðskuldi þar með að vera kallaður höfuðstafur. En frá öðrum sjónarmiðum er í raun eðlilegt að líta á höfuðstafinn sem einhvers konar miðdepil í stuðlavenslunum. Það er vel þekkt lögmál að segðir (og þar með setningar) hafa tilhneigingu til þess að hafa þungamiðju aftarlega, og á þetta við bæði um áherslu og upplýsingagildi. Á sama hátt er það alþekkt að bragform hafa gjarnan strangari reglur um form í lok lína og annarra brageininga en við upphaf þeirra.⁶ Bragformin eru því gjarna „afturþung“ að formi, í þeim skilningi að formþættirnir koma skýrast fram í lokin. Stuðlar í forlinu mynda þá stuðning eða stoðir við höfuðstafinn, eins og nafnið bendir til, en þungamiðja stuðlavenslanna er höfuðstafurinn. Stuðlarnir hafa líka mun meira frelsi um

⁶ Algengt er að lýsing bragarháttar gangi út frá niðurlagi lína, þannig eru írskir bragarhættir flokkaðir eftir atkvæðafjölda og því hvernig þeir enda (sbr. Murphy 1961). Svið flokkun tíðkast í ítalskri bragfræði; línar eru flokkaðar saman eftir atkvæðafjölda og niðurlagi, þótt hrynjandin framar í línum sé breytileg og skapi undirflokk (sbr. Bausi og Martelli 1993: 22–35).

staðsetningu en höfuðstafurinn, því þeir geta staðið nánast hvar sem er í forlínunni. Ef við lítum á dróttkvætt línupar sem formeiningu, þá er það seinni línan sem endanlega uppfyllir formkröfurnar eða lokar forminu. Formið verður ekki til fyrr en það er á enda runnið. (Einnig má benda hér á að línuparið lokast sem form með aðalhendingum í síðlinu, en skothendingarnar, sem eru lausari í formi, koma á undan.)

4.4 Hendingar

Næst er í lausamáli Háttatals fjallað um hendingarnar, sem reyndar eru sagðar vera önnur „stafasetning“ [en stuðlar og höfuðstafir] sem „fylgir setning hljóðs þess er hátt gerir ok kveðandi“. Síðan kemur greinargóð lýsing á hinum alkunnu reglum um aðalhendingar og skothendingar og er ekki ástæða til að fjölyrða um þær hér, svo skýrar sem þær reglur eru. Rétt er þó að minna á að skilgreining Snorra á hendingum, þar sem hann segir að „einir stafir“ séu eftir sérhljóðandann, eins og í *jorð – fyrð* og *rofs – ofsa*, horfir fram hjá því að fjölmörg dæmi eru um það í kveðskap (bæði fyrr og síðar, jafnvel hjá honum sjálfum í Háttatali, sbr. 8. vísu, þar sem rímar *gramr – gumna* og *hann – hreina*) að einungis eitt samhljóð myndi hendingar. Og jafnvel eru dæmi um að ekkert samhljóð taki þátt í ríminu (sbr. Kristján Árnason 1991/2000: 102–110). Athyglisvert er að á þessum stað er ekki talað um hljóðs grein eins og við höfum séð að gert var framar í textanum.

Um staðsetningu hendinganna segir Snorri að síðari hendingin, sem heitir „viðrhending“, skuli standa í þeirri samstöfu „... er ein er síðar, en sú hending er frumhending heitir stendr stundum í upphafi orðs – kóllum vér þá oddhending – stundum í miðju orði – kóllum vér þá hluthending.“ (*Edda, Háttatal:4*) Hér sjáum við enn að meiri festa er í lok línu en framar, því viðurhendingin er alltaf á sama stað í næstsíðasta atkvæði línunnar, en frumhendingin hefur meira frelsi í staðsetningu, á sama hátt og stuðlarnir hafa meira frelsi um staðsetningu en höfuðstafurinn. Og athyglisvert er að síðari samstafan í hendingasambandinu er á næst-síðasta atkvæði í dróttkvæðum hætti, hliðstætt því að (í vissum skilningi) er höfuðstafurinn á næst-síðasta orði í fornyrðislagi.

Að lokinni útskýringu á helstu þáttum í hendingum eru eins konar ályktunarorð um það að þarna sé komin skilgreining á dróttkvæðum hætti, og síðan segir: „Með þeima hætti er flest ort þat er vandat er. Þessi er upphaf allra hátta sem málrúnar eru fyrir qðrum rúnum.“ (*Edda, Háttatal:5*). Af þessum orðum má ljóst vera, eins og áður hefur verið bent á, hvert mat Snorra á hættinum var,

enda miðar öll braggreiningin við skáldahætti, en edduhættir mæta afgangi. Það er þó spurning hvort orð hans ber að túlka svo að dróttkvæður háttur sé að hans mati (sögulega) upprunalegastur af öllum norrænum háttum.

4.5 Um breytta og óbreytta setningu

Eftir innganginn og útskýringarnar sem fylgja fyrstu vísunni er komið að því að fjalla um „breytta setningu háttanna“. Sagt er frá því (*Edda, Háttatal:5*) að hægt sé að breyta háttum annars vegar með máli og hins vegar með hljóðum. Þessi aðgreining á „máli“ og „hljóði“ er ekki nánar útskýrð á þessum stað, og áður er minnst á óljósá merkingu þeirra. En líklega má túlka textann hér svo, að háttaskipti með hljóði taki til hrynjandi (atkvæðafjölda), hendinga og stuðlasetningar, en breyting með máli byggist á tilbrigðum í notkun merkingarbærra eininga, orða (t.d. í kenningum) og setninga (t.d. hvað varðar lengd þeirra og orðaröð).

Þegar nánar er spurt í textanum hvernig skipta skuli með máli er svarið að það megi gera á tvennan hátt, þ.e. með því að „halda eða skipta háttunum“. Og þegar enn er spurt hvernig skuli breyta háttunum „ok halda sama hætti“, er svarið að það megi gera með því að „kenna eða styðja eða reka eða sannkenna eða yrkja at nýgjörvingum“. Og í næstu fimm vísum (2–6) eru sýnd dæmi um notkun kenninga, og er þetta svo að skilja að hér sé háttum breytt, án þess þó að breyta sjálfum bragformunum með hljóði, þ.e. með atkvæðafjölda, hrynjandi, stuðlum eða rími, enda er síðar, eftir allnokkra umræðu um kennningar, talað um „orðalengð ok samstofur ok hendingar ok stafaskipti sem dróttkvætt“ (*Edda, Háttatal:9*).

Þótt orðalagið sé hér nokkuð óljóst virðist mega slá því föstu að notkun kenninga hefur samkvæmt Háttatali ekki í för með sér raunverulega breytingu á bragformi. Á eftir 6. vísu og útskýringum við hana, þar sem fjallað er um nýgjörvingar, er sagt (bls. 7) að nú sé búið að lýsa dróttkveðnum hætti með „fimm greinum“, þ.e. hættinum sjálfum (í fyrstu vísu) og fimm afbrigðum (samtals sex vísum), „ok er þó hinna sami hátr rétr ok óbrugðinn, ok er optliga þessar greinir sumar eða allar í einni vísu ok er þat rétt, þvíat kenningar auka orðfjölða, sannkenningar fegra ok fylla mál, nýgjörvingar sýna kunnustu ok orðfimi.“ Þetta ber sem sé að skilja svo að stílbögð eins og sannkenningar og stuðningur við þær með ákvæðisorðum, tvíriðið (þ.e. ef tvö ákvæðisorð fylgja kenningunni) og nýgervingar (þ.e. notkun myndhvarfa), myndi ekki eiginlega bragarhætti. Hér er ekki um að ræða breytileg form, heldur breytileika í texta eða því sem kalla má samsetning (komposition, sbr. Allen 1973:104–105,

Kristján Árnason 1991/2000:4–5). En þótt þau tilbrigði í máli sem fylgja notkun kenninga og þess háttar stílmeðala breyti ekki háttum geta aðrar breyttingar á máli gert það, eins og síðar kemur fram, t.d. í refhvörfum og sextánmæltu (sbr. 6. kafla hér á eftir).

4.6 Um ýmis leyfi. Hugsanlegt inniskot

Á milli 8. og 9. vísu (línur 15–44, *Edda, Háttatal:8–9*) er alllangur „fræðilegur“ lausamálskafli sem ekki er í beinu sambandi við nálægar vísur og er viða dálítið ruglingslegur. Þar segir t.d. að það sé „annat leyfi háttanna at hafa í dróttkvæðum hætti eitt orð eða tvau í vísu með álogum eða detthent eða dunhent eða skjálfhent eða með nokkvorum þeim hætti er eigi spilli kveðandi.“ Hér er vísað til afbrigða sem koma við sögu miklu síðar í kvæðinu, álagsháttar (27. vísa), detthends háttar (28. vísa), dunhends háttar (24. vísa, sem raunar er kennd við dunhendu einungis í viðbótklausum í Konungsbók og Uppsala-bók), og skjálfhendu, sem kemur oftar en einu sinni við sögu síðar (t.d. í 35. vísu). Þessi afbrigði eru hins vegar ekkert skýrð á þessum stað.

Á eftir þessari, að því er virðist, þarflausu upptalningu á háttum kemur athugasemd um að leyfilegt sé að hafa aðalhendingar í fyrsta eða þriðja vísuorði, og síðan segir að fjórða leyfi sé „at skemma svá samstofur at gera eina ór tveim ok taka ór annarri hljóðstaf. Þat köllum vér bragarmál ...“. Síðan eru tilfærðar tvær línur úr vísu eftir Þórarin Máhlíðing, sem einnig er í Eyrbyggju. Segja má að þessi útskýring á bragarmálum komi heldur seit, því betur hefði farið á því að fjalla um þau strax á eftir 8. vísu, þar sem þau eru beinlínis notuð í texta kvæðisins sjálfss, frekar en að hafa umræðuna um þau eftir að skotið var inn upplýsingum um hætti sem síðar koma. Hér vaknar grunur um að um sé að ræða einhvers konar inniskot, hvort sem það er allur þessi lausamálstexti, athugasemdir um bragarmál, eða þá umfjöllunin á undan um hina hættina. Og þá er auðvitað hugsanlegt að þetta sé ekki frá Snorra sjálfum.⁷

Í þeiri lýsingu sem hér um ræðir eru bragarmál kölluð hið fjórða leyfi, og þar á eftir segir að hið fimmta leyfi sé að skipta tíðum, hið sjötta að hafa í dróttkvæðum hætti samhendingar eða liðhendingar (sem hvort tveggja merkir að hafa hendingar og stuðla á sama atkvæði). Hið sjöunda leyfi er að hafa eitt „málsorð“ í báðum vísuhelmingum, „ok þykkir þat spilla í einstaka vísum“. Áttunda leyfi samkvæmt þessari upptalningu er það að „nýta þótt samkvætt

⁷ Velta mætti fyrir sér hvers vegna séu í þessum kafla tekin dæmi úr kveðskap annarra skálda, sem annars er ekki mikil um í Háttatali. Petta er þó augljóst einkenni á hinum köflum Snorra-Eddu, svo ekki er hægt að halda því fram að það sé ólfskt Snorra að vitna til annarra skálda.

verði við þat er áðr er ort vísuorð eða skemra“. Níunda leyfið er sagt vera að reka (þ.e. framlengja kenningar) til „hinnar fímtu kenningar, er ór ættum ef lengra er rekit“. Síðan segir að „þótt þat finnisk í fornскálda verka, þá látum vér þat nú ónýtt“, og hljómar þetta óneitanlega eins og hér haldi Snorri sjálfur á penna, þótt hugsanlegt sé að einhver annar (ritari eða afritari) tali hér fyrir munn hans. (Raunar telur Finnur Jónsson (1929:235) að notkun 1. p.ft. á þessum stað bendi til þess með öðru að textinn sem um ræðir sé innskot.)

Tíunda leyfi er hér sagt vera það „at vísu fylgir drag eða stuðill“. Ekki er þetta útskýrt frekar hér og fræðimenn hafa ekki átt að sig á hvað hér sé átt við, en líklegt talið að átt sé við einhvers konar viðbót eða framhald af vísu (sbr. *Edda, Háttatal:52*). Ellefta leyfið er sagt vera að endurtaka ýmis smáorð, eins og „er“, „en“ eða „at“. Og er hér tilfærður vísuhelmingur eftir Hofgarða-Ref. Síðan segir að nota megi fornöfn í síðari vísuhelmingi til að vísa til manna sem nefndir eru eða kenndir í fyrri helmingi. Hið tólfsta leyfi er sagt vera „atriðsklauf“ og er ekki meira sagt um það, enda hefur fræðimönnum ekki tekist að skýra hvað átt sé við (sbr. *Edda, Háttatal:97*).

Þessum lausamálkskfla lýkur svo á spurningu og svari um tíðaskipti, sem áður hafði verið minnst á, en heldur er lítið á því að byggja, því svarið er að það sé þrennt: „þat er var, þat er ⟨er⟩, þat er verðr“. Ekki er ljóst hvaða erindi þessi athugasemd á hér. Í heild má segja að allur kaflinn, frá því að lokið er útskýringu á formi 8. vísu og fram að umfjöllun um háttabreytingar með málí í inngangi að 9. vísu, skjóti skökku við. Eins og áður sagði er ekki ólíklegt að hann eða hluti hans sé innskot frá öðrum en Snorra, og telur Finnur Jónsson (1929:235–236) ótvíráett að svo hafi verið, meðal annars vegna þess hversu ruglingslegur hann er og í lausu sambandi við umhverfi sitt.

5. Samstöfur

Fram hefur komið að Snorri telur að stafasetning ráði hætti og *geri kveðandi*. Þessi trú á gildi stuðlanna fyrir kveðskapinn, sem líka kemur fram hjá Ólafi hvítaskáldi, kann að hafa verið viðtekin í norrænni umfjöllun um kveðskap, en sú nánari lýsing á forminu, sem fylgir strax á eftir fyrstu vísu Háttatals, er að verulegu leyti byggð á formdeildinni *tala*. Sagt er að tólf stafir (þ.e. ljóðstafir) séu í hverju erindi, þrír í hverjum fjórðungi. Síðan segir að hverjum fjórðungi fylgi tvö vísuorð, og eru sex samstöfur í hverju vísuorði. Hér er lýst stofn-hlutum háttarins frá þeim stærri til hinna smærri. Samstöfur eru minnstu byggingsareiningar bragarins, og hvað sem líður stuðlasetningu og hendingum, þá er

það ekki síst hrynjandi og atkvæðafjöldi, þ.e. ‘tala samstafna’ sem greinir dróttkvæðan hátt frá öðrum formum, svo sem edduháttum, hrynhendum hætti og kviðuhætti. Reyndar byggir lýsing á afbrigðum síðar í Háttatali mjög á hugtakinu *samstafa*, og er ástæða til að huga vel að því hvað hér er átt við og hvernig hugtakið er notað í lausamálsskýringunum. Og eins og við munum sjá á þessi nálgun að formi dróttkvæðanna að mörgu leyti betur við en t.d. kerfi Sievers.

5.1 Skjótar og seinar samstöfur

Á undan 7. vísu er, eins og áður kemur fram, staldrað við og sagt frá því að nú sé búið að sýna dróttkvæðan hátt með fimm greinum, en það sé þó „hinn sami hártr rétr ok óbrugðinn“. Nokkru síðar segir:

Pat er leyfi háttanna at hafa samstöfur seinar eða skjótar, svá at dragisk fram eða apríl ór rétrri tölum setningar, ok megu finnask svá seinar at fimm samstöfur sé í qðru ok inu fjórða vísuorði, svá sem hér er:

Hjálms fylli spekr hilmir
hvatr Vindhlés skatna;
*hann kná hjørvi þunnum
hræs þjóðár ræsa (7. vísa, l. 1-4)

Hér eru hugtökin „tala setningar“ og „leyfi“ notuð á kerfisbundinn hátt til að lýsa sérstöku afbrigði háttarins. Leyfið felst í því að hafa fimm atkvæði í jöfnu línum, en það byggist á því að orðmyndir eins og *þjóðár* séu tvíkvæðar. En gera má ráð fyrir að orðin hafi getað haft þríkvæðar hliðarmyndir, þar sem orðhlutagerðin var gangsærri og meira í samræmi við upprunann: *þjóðá-ar*. Hinar þríkvæðu myndir gáfu rétta tölu samstafana. Einnig er hugsanlegt að í máli þessa tíma hafi ríkt valfrelsi milli samdreginna og ósamdreginna mynda. Raunar er óvist að beygingarmyndin *Vindhlés* (eignarfall af *Vindhlér*, sem er nafn á Heimdalli) hafi nokkurn tíma verið tvíkvæð í íslensku. Snorri hefur hins vegar talið að á grundvelli mynda eins og *þjóðár*, sem koma fyrir, t.d. í lausavísu eftir Kormák (18,8): *aestr þjóðáar fnæstu skapaðist einhvers konar leyfi fyrir orðmyndir af þessari gerð til að fylla tvær stöður í línu.* (Sjá umræðu um þetta hjá Kristjáni Árnasyni 1991/2000:90–91 og Kuhn 1983:70). Hér er því um það að ræða að við sérstakar aðstæður má víkja frá grunntölunni.

Petta minnir á umfjöllun Fyrsta málfræðingsins (sbr. Hreinn Benediktsson 1972:226) um einkvæðar eða tvíkvæðar myndir orðsins *járn* en dæmin sýna að fræðimenn og skáld hafa verið meðvituð um breytileika í atkvæðafjölda

einstakra orðmynda, samdreginna eða ósamdreginna, og velt fyrir sér bragfræðilegu hlutverki þeirra.

Í 8. vísu er aftur á móti sýnt hvernig samstöfur geta verið „skjótar ... ok svá settar nær hverja annarri at af því eykr lengð orðsins“:

Klofinn spryr ek hjálm fyrir hilmis
hjara(r) egg; duga seggir;
því eru heldr þar er sk(e)kr skjoldu
skafin sverð lituð ferðar (8. vísa, l. 1–4)

Í fyrstu línumni, sem hefur 9 atkvæði ef allt er talið, kemur fyrst tvíkvæð orðmynd með léttu fyrra atkvæði: *klofinn*, sem gera má ráð fyrir að kljúfi fyrstu stöðuna, þannig að tvær samstöfur eru látnar fylla hana (sbr. síðar). Annað dæmi um tvíkvæða fyllingu bragstöðu er þegar *fyrir* stendur í veikri stöðu á undan síðasta risinu. Þriðja aukaatkvæðið kemur fram í sambandinu *spryr ek*, sem gera má ráð fyrir að hafi verið dregið saman í bragarmálum, þ.e. í *spryr'k*, þannig að fornafninu myndar viðhengi við sögnina. Í þessari línu eru því á þremur stöðum tvö atkvæði þar sem eitt á að vera samkvæmt „rétttri tölu háttanna“.

Í 7. og 8. vísu er verið að horfast í augu við þá staðreynd, að þótt vissulega sé atkvæðafjöldi í línu mun fastar bundinn í dróttkvæðum en t.d. í edduháttum, er hann samt ekki alveg óumbreytilegur. Hrynjandi formsins byggist á því að telja bragstöður sem samsvara atkvæðum, en þungi þeirra (sem aftur byggir á lengd og fjölda hljóða) skiptir einnig máli. Raunar er atkvæðafjöldinn í 8. vísu teygður til hins ítrasta. Þótt sagt sé að „sjau eða átta [þ.e. samstöfur] megur vel hlýða í fyrsta ok þriðja vísuorði“, eru atkvæðin allt að 9 ef allt er talið eins og sjá má.

Athyglisvert er að fram kemur að í 8. vísu séu allar frumhendingar hluthendur, þ.e. standi aftarlega eða í næsta risi á undan lokalið, og fylgir þessi útskýring: „[O]lk dregr þat til at lengja má orðit, at sem flestar samstöfur standi fyrir hendingar.“ Það er eðlilegt í kveðskap að breytileiki sé framar í línu, en formfestan meiri nær lokum. En e.t.v. má einnig túlka orð Snorra svo sem hann telji ekki heppilegt að beita leyfinu um fjölgun atkvæða á þær bragstöður þar sem hendingarnar standa.

5.2 Grunneiningar háttarins

Eins og fram hefur komið hafa fræðimenn seinni tíma lýst hrynjandi dróttkvæðs háttar með ýmsum hætti. Greining Sievers (1893) gerir ráð fyrir að

dróttkvæðar línugerðir séu eins konar útvíkkaðar eddulínur (þ.e. úr fornyrðislagi) og byggir á því að atkvæði séu missterk. Með einhverjum hætti er gert ráð fyrir að grunnurinn liggi í því að telja áherslur eða ris, oftast þrjú, en þegar dæmið gengur ekki upp er talað um aukaris (þ. *Nebenhebungen*). Það er meðal annars sá möguleiki að gera ráð fyrir aukarism, sem hafa einhvern styrk en þó ekki fullan, sem gerir Sievers-kerfið svo losaralegt sem það er. Annar galli á kerfinu er, eins og áður er minnst á, að það hefur litla möguleika til að skýra tiltölulega fastbundinn atkvæðafjölda í línum, og hér má segja að greiningarkerfi Háttatals hafi vinninginn.

En þótt grunntalan hafi verið sex giltu ákveðnar reglur sem leyfðu að tvö atkvæði stæðu í einni bragstöðu, eins og skýrt er í Háttatali með vísun til skjótra og seinna samstafna. Og í öðrum dróttkvæðum kveðskap er þetta vel þekkt. Pannig koma fyrir línur eins og: „*boðit till öls*“ *kvað Fölski* (Sturlunga 1988:8.v., 4), þar sem atkvæðin eru 7. Þetta hefur verið skilið þannig að atkvæðin tvö í *boðit* ‘kljúfi’ eða beri í sameiningu fyrstu bragstöðuna. (Talað er um *resolution* á erlendu máli.) Fyrra atkvæðið í *boðit* er létt sem svo er kallað (hefur stutt sérljóð og einungis eitt samhljóð á eftir, sbr. Kristján Árnason 2005a:326, 334–335).

Í dænum eins og „*boðit til öls*“ *kvað Fölski* er bragstaðan sem klofin er sterk. En einnig er það alþekkt í dróttkvæðum hætti og síðari kveðskap eins og rínum, að tvö atkvæði standi í veikri stöðu, eins og í: *lsunnan llágt meðal lrunna* (Sturlunga 1988:22.v., 8). Þessi lína hefur 7 atkvæði, en hér er það vegna þess að næst á undan lokarisinu standa tvö atkvæði í veikri stöðu. Líklegt er að það að hafa tvö atkvæði í veikri stöðu, sem kalla má hlutleysingu (e. *neutralisation*, sbr. Kristján Árnason 1991/2000:126–128) sé ekki alveg sama eðlis og klofningur á sterkri stöðu. Í 8. vísu Háttatals er þessum meðulum (að kljúfa ris og hafa tvö atkvæði í stað eins í veikri stöðu) beitt ríkulega, eins og við höfum séð.

Hlutleysing (í veikri stöðu) og klofningur (í sterkri stöðu) sýna að eðlilegt er að tala um *bragstöður* frekar en atkvæði: bragstöðurnar eru alltaf sex (sterkar eða veikar), en misjafnt getur verið hvernig þær eru fylltar; þótt einfaldasta samsvörum bragar og texta sé þannig að eitt atkvæði sé í hverri stöðu, geta þau við vissar aðstæður verið tvö. Í umræddri línu í 8. vísu standa tvö atkvæði í fyrstu, annarri og fjórðu stöðu, eins og sýnt er:

1	2	3	4	5	6
* *	* *	*	**	*	*

(Klofinn) (spyr ek) (hjálm) (fyrir) (hilm)(is)

Þessi greinarmunur á bragstöðu og samstöfu er ekki gerður opinskátt í Háttatali. En sá skilningur á forminu liggar að baki lýsingunni og í skilgreiningu háttarins er að orðið samstafa er notað, annars vegar um samstöfu eða atkvæði í máli, og hins vegar um bragstöðu sem samsvarar slíku atkvæði. Þessar 6 bragstöður eru þá grundvallareiningar í formi háttarins.

Athyglisvert er að ekkert er talað um styrk atkvæða í Háttatali. Seinni tíma bragfræðingar eru þó sammála um að þær geti verið sterkar eða veikar, og það gjarna svo að ójöfnu stöðurnar, sú 1., 3. og 5., eru sterkar og þær jöfnu (2., 4. og 6.) veikar, þannig að út kemur hrynjandi með réttum tvíliðum (þ.e. trókísk), A-gerð samkvæmt seinni tíma flokkun. Meginreglan var sú að í sterkum stöðum stóðu áhersluatkvæði, gjarna þung, en áherslulítill atkvæði í veikri stöðu. Þessi mismunandi styrkur atkvæða réðist af stöðu þeirra innan orða (en styrkur og veikleiki í edduháttum réðist af stöðu orða í orðasamböndum). En einnig má gera ráð fyrir að rím og stuðlastetting hafi tekið þátt í því að marka atkvæði sem sterk eða veik í dróttkvæðum línum, þótt ekki sé víst að þessir þættir tengist áherslunni eða styrk í framburði með beinum hætti. Hér á eftir verður stundum talað um *upphefð* (prominence) atkvæða, óháð því hvort hún stafar af áherslu, atkvæðapunga eða pátttöku í hendingum eða stuðlastettingu. Þannig má gera ráð fyrir að tvær fyrstu stöðurnar í fjórðu línu 1. vísu, *friðrofs konungr ofsa* séu báðar tilölulega sterkar eða fái upphefð, þar sem frumhendingin er í 2. stöðu en höfuðstafur í þeirri fyrstu.

Minnst var á það hér að framan að það sé lögmál í kveðskap að meiri festa sé í lokin en í upphafi línu. Og það kemur heim og saman, að breytileiki í atkvæðafjölda og hrynjandi er algerlega bundinn við fjórar fyrstu bragstöðurnar. Tvær síðustu bragstöðurnar eru undantekningarálaust einkvæðar. Sú fyrri er sterk og með þungu atkvæði, (sem hefur langt sérhljóð *heitir, ræsa*), eða fleiri en eitt samhljóð á eftir sérhljóðinu *ofsa, fyrðum*), og síðasta bragstaðan er í óbreyttum dróttkvæðum hætti alltaf veik og fyllt með áherslulausu atkvæði. Klofningur á bragstöðu, hlutleysing, eða viðsnúningur á sterkri og veikri stöðu (eins og í B-gerð, þ.e. *ssvvsv* í stað *svsvsv*), er því ekki leyfður í lok línu. Einnig er það til marks um festuna í línulokunum, að seinna rímatkvæðið (viðurhendingin) er undantekningarálaust á þessum stað, þótt staðsetning hins fyrra (frumhendingarinnar) sé breytileg.

6. Háttum breytt með máli. Setningaskipan og mótsagnir

6.1 Lengd málsorða (setninga)

Eftir þessa umfjöllun um samstöfur (og innskotið sem segir frá í 4.6) er aftur vikið að því í inngangi að 9. vísu að lýsa skipulega hvernig háttum er breytt með máli. Sagt er að með því móti megi breyta hinni fyrstu tölu háttanna (þ.e. hversu margir þeir séu), en halda hinum tveim síðari (þ.e. fjölda vísuorða og atkvæða). Hér er aftur komið að umfjöllun um breytileika í „máli“ eða texta, en að þessu sinni er um að ræða tilbrigði í lengd setninga og fjölda þeirra í vísum, vísuorðum og vísuhelmingum, og ólíkt því sem var um vísur 5–6 er nú gert ráð fyrir að afbrigðin skilgreini nýja bragarhætti, þ.e. hafi áhrif á tölu þeirra.

Fyrstur þessara háttu er sextánmælt (9. vísa), þar sem tvær setningar eru í hverju vísuorði, síðan áttmælt (10. vísa), þar sem hvert vísuorð er ein setning. Í 11. vísu er dæmi um þriðja háttinn, þar sem lýkur „máli“ í tveim vísuorðum. Þessi háttur fær ekkert sérstakt nafn.

Næst koma dæmi um stælt (12. vísa) og hjástælt (13. vísa). Stælt er skilgreint þannig að annað og þriðja vísuorð séu sér um mál gagnvart hinu fyrsta og fjórða, „ok er þat stál kallat“ og virðist hér átt við innskotið í tveimur miðlínnum vísuhelningsins. Stálinu er sem sé skotið inn milli 1. og 4. línu, sem þá eru saman um mál, a.m.k. í þessari vísu, en ekki er tekið fram berum orðum að svo þurfi að vera. Hjástælt skilgreinir Snorri þannig að „it fyrsta <vísuorð> ok annat ok þriðja [séu] sér um mál, ok hefir þó þat mál eina samstöfun með fullu orði af *hinu fjórða vísuorði, en þær fimm samstöfur *er eptir *fara lúka heilu máli, ok skal orðtak vera forn minni.“ Þessi skilgreining er vissulega nokkuð flókin, en aðaleinkennið virðist vera sú þræðing sem felst í því að láta fyrsta orðið í fjórðu línu tengjast tveim fyrri línum. 13. vísa er svona (með leturbreytingum):

Manndýrðir fá mærðar,
mæt ǫld, fira gæti,
lýtr auðgjafa ítrum
ql. Stóð sær of fjöllum.
Rjóðvendils gat randa
rœki-Njørð at *sækja*
hæf ferð var sú harða
heim. Skaut jorð úr geima. (13. vísa)

Hér eru (eins og skáletrunin sýnir) orð úr fylliliðum með sögnum í fyrri línum látnir standa fremst í fjórðu línu vísuhelmingss, sem að öðru leyti er sér um mál. Í fyrri vísuhelmingnum er það orðið *oll*, sem er hluti frumlags sagnarinnar *lúta*, og í síðari helmingnum er það atviksliðurinn *heim* með sögninni *sækja*.

Þegar hér er komið sögu gerir Snorri ráð fyrir að komnir séu sex hættir, en það ber að skilja þannig að 8 fyrstu vísurnar (þ.e. þær sem sýna mismunandi notkun kenningu og skjótar og seinar samstöfur) séu óbreyttur háttur, en að vísur 9–13 (5 að tölu) sýni hver sinn hátt. Raunar er talningin á köflum svolítið ruglingsleg, því stundum er talið út frá fjölda breyttra háttá og stundum út frá fjölda háttá að meðtöldum óbreyttum hatti. Breyttu hættirnir verða alltaf einum færri en hættirnir í heild. Þannig segir t.d. að hátturinn á 12. vísu sé „sá fjórði þeira er breyttir eru, en hinn fimti at háttatali“. 13. vísa segir að sé „hinn fimti“ [breytti háttur], en á undan 14. vísu segir að sá háttur sé hinn sjöundi [að háttatali].

Þær vísur sem næstar koma (14–16) sýna einnig hver sinn hátt með mismunandi setningaskipan og tengingum.

6.2 Refhvörf

Næst koma vísur (17–23) sem sýna dæmi um misflókin refhvörf, en það er það stílbragð að stilla saman andstæðum. 17. vísa á að sýna hinn 10. hátt að háttatali, en afbrigði refhvarfa eru sjö að meðtöldum refhvarfabróður. Í inngangi að 17. vísu er einkennum refhvarfa lýst svo: „Í þeima hætti skal velja saman þau orðtök er ólíkust sé at greina ok hafi þó einnar tíðar fall bæði orð ef vel skal *〈vera〉*“ og vísunni fylgir löng útskýring á eðli andstæðnanna sem fram koma í refhvörfum og tengslum þeirra.

Tvær leiðir hafa helst verið farnar í túlkun orðalagsins „einnar tíðar fall“. Önnur er sú að tengja merkingu orðsins við málfræðilegar formdeildir, en hin er að tengja hana við hrynjandi. Faulkes bendir á (*Edda, Háttatal:53–54*), að hugsanlega megi tengja þetta við ummæli sem koma á eftir 23. vísu, sem á að sýna háttinn refhvarfabróður. Þar er talað um orð í öðru og fjórða vísuorði sem eru „gagnstaðlig ... sem refhvörf, enda standa eigi saman ok er ein samstafa millum þeira ok lúkask bæði eigi *〈i〉* eina tíð.“ Þetta mætti túlka svo sem það merki að um sé að ræða andstæð orð, sem ekki standa hlið við hlið og „lúkast [þannig] eigi *〈i〉* eina tíð“. Að lúkast í eina tíð og hafa ‘einnar tíðar fall’ merkir þá e.t.v. það að standa hlið við hlið eða vera borin fram í einni bendu. Í inngangi Ormsbókar að málfræðiritgerðunum fjórum er talað um að stafir hafi

„fall eðr tíma“ (sbr. Björn M. Ólsen:154) og virðist vísa til framburðar, þótt óljóst sé hvernig túlka beri.

Til greina gæti komið að túlka þetta svo að tíðarfall sé eins konar bragliður. Það virðist hins vegar ólíklegt. Í fyrsta lagi eru bragliðir í anda klassískrar bragfræði ekki hluti af hugmyndaheimi braggreiningar Háttatals, eins og áður er bent á, og í öðru lagi er öllum orðunum sem taka þátt í refhvörfum eðlilegt að hafa áherslu, þannig að þau eiga ekki auðvelt með að mynda bragliði eins og rétta tvíliði eða þrífliði þar sem tengjast sterkt og veik atkvæði. Ekki skal úr þessu skorið hér, en sú túlkun að segja að orðið „tíð“ eða „tíðarfall“ merki hér beygingarending eða málfræðiformdeild (sbr. Finnur Jónsson 1929:249, Gade 1991:367–368) kann við fyrstu sýn að virðast heldur langsótt. E.t.v. mætti þó túlka orðalagið að *lúkask* *(i)* *eina tíð* svo sem það merki að ‘enda eins, hafa sömu eða jafngilda endingu’.

Refhvarfabálkinum lýkur, eins og fram hefur komið, með 23. vísu, en inn á milli vísnanna sem sýna refhvörfin eru ítarlegar lýsingar á þeim stílbrögðum sem beitt er. Oftar en ekki byggja þau á orðaleikjum (eru ofljós) og virðist ólíklegt annað en sami maður hafi ort vísurnar og samið skýringartextann, svo flóknar eru skýringarnar, en koma jafnframt vel heim við textann. Hér er því komin röksemd fyrir því að Snorri hafi samið bæði bundið og óbundið mál í Háttatali.

6.3 Endurtekningar, orðskviðir og þræðing

Nú víkur sögunni í átt að annars konar bragtilbrigðum, og er í lausamáli spurt (bls. 15) hvernig „skal skipta dróttkvæðum hætti með hendi $\langle n \rangle$ gum eða orða-lengð“ (þ.e. lengd vísuorða). Raunar er hér ekki komið beint að efninu, því fyrst eru nokkur afbrigði enn sem skilgreind eru út frá stíl eða orðavalri. Í 24. vísu er rímatkvæðið í viðurhendingu forlínunnar endurtekið sem frumhending í síðlínunni (þannig að þrjú atkvæði taka þátt í hendingunum). 25. vísa sýnir háttinn tilsgagt, en þar eru í fyrstu fjórum bragstöðum í jöfnu línum inn-skotssetningar sem skýra kenningar í setningunum sem ná yfir ójöfnu línumnar og lokalið jöfnu línumnar. Allar þessar kenningar tákna reyndar öl, bjór, mjöð og vín, en í vísunni er lýst örlæti konungs í veitingum þessara veiga. Í orðskviðuhætti (26. vísa) er skotið inn orðskviðum í fimm síðustu stöðum jöfnu línumanna, og álagsháttur (27. vísa) hefur svipaða gerð með innskotum og þræðingu milli lína, þannig að fyrsta orðið í síðlínunni tilheyrir sömu setningu og forlínan, en fimm síðustu bragstöður í jöfnu línum eru sér um mál.

Þótt þessi afbrigði komi í framhaldi af athugasemd um breytta setningu

með hendingum og orðalengd virðast þau í rauninni frekar eiga heima innan um hætti sem breytt er með máli, sem um var fjallað framar. Og þetta kemur reyndar líka fram í lausamáli, því þótt afbrigðin sem sýnd eru séu talin mynda sérstaka hætti og fái sérstök nöfn, er það ekki fyrr en með 28. vísu, sem er „tvískelfd“, að umfjöllun hefst um hin raunverulegu (eða fullu) háttaskipti.

7. Full háttaskipti

Í inngangi að 28. vísu segir: „Þessi er hinn fyrsti hátr er ritaðr sé þeira er breytt er af dróttkvæðum hætti með fullu háttaskipti, ok heðan frá skal nú rita þær greinir er skipt er dróttkvæðum hætti ok breytt með hljóðum ok hendingaskipti eða orðalengð, stundum við lagt en stundum af tekit“. Hér er sem sé verið að tala um hið raunverulega ytra bragform en ekki breytingar í máli eða texta; orðið orðalengd vísar greinilega til lengdar vísuorða, og þær breytingar með hljóðum og hendingaskiptum sem um ræðir snúast um gerð lína, stuðla-setningu, hendingar og (a.m.k. óbeint) áhrif þeirra á hrynjandi.

7.1 Skjálfhenda og skyldir hættir

Segja má að vísur 28–35 snúist allar um mismunandi afbrigði af skjálfhendu, þótt ekki sé það sagt beinum orðum í lausamáli um hverja vísu fyrir sig, né heldur gefin fullkomin eða skiljanleg skilgreining á því hvað skjálfhenda er. Orðin skjálfhenda og skjálfhent koma þó oft fyrir í útskýringunum, og er frölegt að skoða út frá því hvað í hugtakinu kunni að felast.

Bragarhátturinn á 28. vísu heitir tvískelft, eins konar „tvöföld skjálfhenda“. Fyrri helmingur vísunnar er svona (með leturbreytingum):

*Vandbaugs veitti sendir
vígrakkr – en gjof þakkak
skjaldbraks skylja mildum –
skipreiðu mér – heiða (l. 1-4)

Í lausamálsathugasemdum á eftir segir að það sé fyrsta og þriðja vísuorð í helmingi sem skiptir háttum, og sagt er að „hljóðfyllendr“ (þ.e. atkvæðin sem bera stuðlana) standist „svá nær at ein samstafa er í milli þeira“, og enn fremur segir að hendingar standist „sem first“ (sem annað hvort ber að skilja svo að þær séu sem lengst hvor frá annarri eða þannig að þær séu sem lengst frá stuðlunum). Síðan segir: „En ef frumhending er í þeiri samstöfum er næst er

hinni fyrstu, þá bregzk eigi skjálfhenda“. Í ljósi þess sem síðar kemur virðist eðlilegast að túlka þessi orð svo, að ef frumhendingin er í annarri stöðu í línu sé um að ræða óbreytta skjálfhendu (þ.e. ekki tvískelft), og þetta virðist eiga við um jöfnu línurnar í 28. vísu. Með öðrum orðum, það er óbrugðin skjálfhenda að hafa frumhendinguna í annarri bragstöðu í jöfnum línum, en ekki þeirri fyrstu (sem samkvæmt eðli málsins ber höfuðstafinn). Og það er þá um-frameinkenni á tvískelfdu að hafa stuðul ekki í 5. stöðu (þ.e. síðasta risi) í frumlinunni, en hendingarnar sem lengst hvora frá annarri, þ.e. í fyrstu og fimmtu stöðu eins og þar er. Samkvæmt Faulkes (*Edda, Háttatal*:56), sem hefur þetta eftir Kuhn (1983:333–4), er hátturinn sá sami og á Rekstefju eftir Hallar-Stein (frá 12.öld). Í því kvæði er síðari stuðull forlinunnar aldrei í 5. stöðu, og algengt er að frumhendingar standi í annarri stöðu. Og sama ein-kenni eru á þeirri vísu Háttalykils sem ber yfirskriftina *skjálfhent*.

Ekki er ólíklegt að leikur eins og þessi með staðsetningu stuðla og höfuðstafa hafi haft einhver hrynræn áhrif hvað varðar upphefð atkvæða (sbr. 5. kafla) og að einkenni skjálfhendunnar hafi þá bæði snúist um staðsetningu ríms og stuðla og um hrynjandi, eins og síðar verður vikið að.

Næstu tvær vísur (29 og 30), sem raunar eru niðurlag fyrsta kvæðisins – því á undan 31. vísu er sagt að þar hefjist annað kvæði – eru einnig áhuga-verðar frá sjónarmiði hrynjandi, þótt ekki sé fullljóst hvernig túlka beri form þeirra eða þá ummæli Snorra um þær. Í 29. vísu, sem kölluð er detthend, eru það jöfnu línurnar sem „skipta hætti“, en þær enda allar á þríkvæðum orð-myndum, sem má gera ráð fyrir að hafi getað haft áherslu á tveimur fyrstu atkvæðunum eða a.m.k. aukaáherslu á öðru atkvæði: *ótvistar, fémilldum, marg-dýrar, fjolmennum*.

Tvær man ek **hilmi hýrum**
heimsvistir ótvistar,
hlaut ek ásamt at sitja
seimgildi fémildum;
fúss gaf fylkir hnossir
fleinstýri margdýrar,
hollr var hersa stilli
hoddspennir fjolmennum (29. vísa)

Snorri segir að það sé fjórða samstafa, þ.e. fyrsta samstafa umræddra orða í jöfnu línum, sem ráði háttum, en tvö síðstu atkvæði þessara orða mynda lokatvíliðinn, eins og sjá má, og viðurhendingin er því alltaf á öðru atkvæði

þeirra. Annað sem línurnar eiga sameiginlegt, þótt Snorri nefni það ekki í lausamáli, er að frumhendingin er í annarri stöðu, þ.e. í næsta atkvæði á eftir höfuðstafnum, en það er vissulega skjálfhendueinkenni að skilja þannig á milli höfuðstafs og frumhendingar.

Í umræðu hér að framan hefur komið fram að einfaldasta hrynjandi í dróttkvæðri línu er víxlhrynjandi með réttum tvíliðum. Í jöfnu línunum í detthendum er strítt gegn þessari A-hrynjandi með tvennum hætti, annars vegar með þungu áhersluatkvæði í fjórðu stöðu⁸ (sem er veik í flestum línugerðum) og hins vegar með því að setja frumhendinguna í aðra stöðu, sem einnig er veik í A-gerð. Þótt ekki sé víst að beint samband sé milli bragstyrks og hendinga, hlýtur einhver upphefð (sbr. 5. kafla) að fylgja þeim, þannig að rímatkvæði hafi verið tiltölulega áberandi þegar á var hlýtt, hvort sem flytjandi lagði á þau áherslu eða ekki.

Eins er eðlilegt að gera ráð fyrir því að einhvers konar upphefð í þessum skilningi fylgi stuðlunum. Hér er athyglisvert að í þriðju línu er fyrri stuðullinn á öðru atkvæði orðsins *ásamt*, sem nútímagamálið greinir venjulega ekki svo. Þetta bendir til þess að áhersla hafi getað verið á öðru atkvæðinu eða að forliðurinn á hafi getað verið laus við stofninn. Að minnsta kosti er hér um að ræða einhvers konar tvíræðni um það hvaða liður muni vera sterkestur. Og svona tvíræðni í hrynjandi, þar sem formþættirnir togast á ef svo má segja, kemur fram víðar í vísumni, því líklegt er, þótt fyrstu atkvæðin í orðmyndunum *ótvistar* og *fémildum* hafi staðið í bragstöðu sem jafnan er veik, að þær hafi kallað á einhvers konar áherslu, því í óbundnu máli hafa þær væntanlega verið sterkar.⁹ Með þessu móti fá öll atkvæðin í jöfnu línunum í 29. vísu, nema það þriðja og sjötta, einhvers konar „upphefð“, sem stríðir á móti grunnhrynjandinni, ef við gerum ráð fyrir að hún hafi verið byggð á þremur réttum tvíliðum. Pessar braglínur hafa því mjög áhugavert og flókið form.

Sérkenni næstu vísu (nr. 30), sem ort er undir draugshætti, eru í lausamáli einnig sögð koma fram í jöfnu vísuorðunum, og sagt er að það sé hin þriðja samstafa sem ræður hætti. En nú er það þannig að línurnar fá hreina (í raun óvenju hreina) A-hrynjandi, hvort sem litið er til atkvæðaþunga, áherslu eða stuðla og ríms: *halda grænna skjalda; pilju Hrungnis ilja*. Ekki er gefin nein frekari skýring á því hvernig þriðja samstafa í jöfnu línunum skiptir háttum, en

⁸ Kerfi Sievers flokkar þessar línur sem E-gerð, sbr. t.d. Kuhn 1983:92–97.

⁹ Þetta hefur af sumum bragfræðingum verið kallað „þungt hnig“ (heavy dip), sbr. Faulkes 1991:59, en vandséð er hver er munur á því og aukarisi (*Nebenhebung*, sbr. 5.2 hér að framan).

í þessum línum er frumhendingin á fyrstu samstöfu (þeirri sömu og ber höfuðstafinn), og e.t.v. er sérkennið fólgíð í því að banna viðsnúning eða önnur tilbrigði í hrynjandinni. Ójöfnu línurnar sýna hins vegar dæmi um það.

Við næstu vísu stendur, eins og áður sagði, að þar hefji upp annað kvæði, en þetta kvæði fjallar að mestu leyti um Skúla jarl. Hins vegar virðist sem ekki fylgi nein meiri háttar bragfræðileg þáttaskil þessum kvæðaskilum. Hátturinn á fyrstu vísu kvæðisins nefnist bragarbót og er sérkenni hans sagt vera það að í fyrsta og þriðja vísuorði standa stuðlar „sem first“, þ.e. sem lengst hvor frá öðrum, þ.e. í fyrstu og þriðju stöðu, en hendingarnar svo að ein samstafa er á milli, þ.e. frumhendingin er í þriðju stöðu sem er næsta ris á undan lokarisinu. Það vekur líka eftirtekt að í þessum línum eru frumhendingarnar alltaf í seinna lið samsetts orðs:

Stáls dynblakka stókkvi ...

álmis bifsaeki **aukum** ...

odds bláferla **jarli** ...

Hárs saltunnu **hrannir** (31. vísa, forlínur)

Líta verður svo á að þetta sé fallið til að skapa bragfræðilega spennu og fjölbreytni, og skilgreining Snorra á forminu minnir á það sem sagt var um tvískelft.

Hátturinn á 32. vísu kallast riðhendur (flt.). Hér segir í lausamáli á eftir, *að háttum skipti í öðru og fjórða vísuorði*, en sérkennið er það að hafa frumhendinguna í þriðju stöðu, svo að eitt atkvæði er milli hennar og viðurhendingarinnar, en það er raunar eins og í ójöfnu línum í 31. vísu. Hins vegar er ekki með öllu ljóst hvernig túlka beri öll ummælin um háttinn á þeirri 32., en þar segir: „standa þar hendingar báðar samt nær enda ok lúkask á einu[m hljóðsta]f báðar, ok er betr at samhljóðandi *sé eptir aðra“. Fyrri helmingur vísunnar er svona:

Él þreifsk skarpt of Skúla
skýs snarvinda lindar,
egg varð hvøss í hoggum
hræs dynbrunnum runnin (32. vísa, l. 1-4)

Eðlilegt er að skilja orðið hljóðstafr svo að það merki sérljóð, en óljóst er hvernig túlka ber ummælin um að hendingar „á einum hljóðstaf báðar“. Eðli máls samkvæmt lýkur rímeiningunum á samhljóði. Hugsanlega er átt við að sama sérljóð komi á eftir hendingatkvæðunum, eins og stundum er, en þetta

á ekki við nema um fyrstu jöfnu línumuna: *vinda – lindar*. (Í hinum línumuna eru rímorðin: *brunnum – runnin, stafna – hrafni* og *barni – arnar*.) E.t.v. er hér í ógáti einungis litið til fyrstu jöfnu línumunnar en horft framhjá hinum, og gætu þá ummælin í textanum átt við hana eina. En hafa ber í huga að texti handritanna er misjafn og kann vandinn að liggja þar.¹⁰

Næsti háttur (sá á 33. vísu) er kallaður veggjað, og er einkenni hans fólgioð í því að bætt er inn einu aukaatkvæði á undan lokarisi í jöfnum vísuorðum, án þess að um sé að ræða klofið ris, hlutleysingu eða bragarmál. Þetta er sem sé í fyrsta skipti að hætti er (raunverulega) breytt með atkvæðafjölda eða réttara sagt bragstöðufjölda:

Lífs varð rán at raunum
réð sverð skapat *mjøk* ferðum,
støng óð þrátt á þingi
þjóðsterk, liðu *fram* merki;
hrauð of hilmis bróður
hvøss egg friðar *ván* seggjum,
spjót náðu blá bíta,
búandmenn hlutu *þar* renna (33. vísa)

Engar frekari skýringar fylgja, en hér virðist reglulegt að rím sé í annarri stöðu í jöfnu línumuna. Væntanlega er það ekki heldur til viljun, að orðin á undan innskotsatkvæðunum hafa öll létt áhersluatkvæði: *skapat, liðu, friðar* og *hlutu*. Og raunar væri hugsanlegt að halda því fram að hér sé einhvers konar klofin bragstaða, þannig að atkvæðin tvö fylli eina, og þá yrðu bragstöðurnar sex, sem er hin venjulega tala í dróttkvæðri línu. Hins vegar er hrynjandi þessarar línu „þyngri“ ef svo má segja en venjulegt er. Munurinn er sá að fjórða staða í jöfnu línumuna (samkvæmt þessum reikningi) er tiltölulega sterk, því þar eru einkvæð orð sem geta borið áherslu, en ekki forsetningar eða beygingarendingar sem eru algengust í þessari stöðu. Raunar höfum við þegar séð dæmi um tiltölulega þung atkvæði í fjórðu stöðu í jöfnu línumuna, t.d. í detthendu (29. vísu).

Flagðaháttur, sem er næstur í röðinni, hefur líka aukaatkvæði í jöfnu vísuorðunum. En að þessu sinni er aukaatkvæðið eitt af atkvæðum fimmkvæðs

¹⁰ Í Konungsbók stendur: *á ein ... f báðar*. Wormsbók hefur: *í einum staf*, Uppsalabók hefur: *báðar í einn hljóðstaf*, en textinn sem Faulkes velur til að fylla í eyðuna er úr Trektarbók.

orðs, sem stendur í upphafi jöfnu línumnar, og er það gegnumgangandi í vísunni:

Flaust bjó fólkta treystir
fagrskjolduðustum oldtum (34. vísa, l. 1-2)

Samkvæmt því sem segir í lausamáli er það næstsíðasta samstafan í hinu langa orði sem er bætt við, og segir að út komi rétt dróttkvætt ef hún er úr tekin. Hér kemur til greina að líta svo á sem þriðja og fjórða atkvæðið í orðmyndinni: *fagrskjolduðustum* skipti á milli sín einni bragstöðu.

Hér á eftir kemur (loks) „hin forna skjálfhenda“, sem áður hefur komið við sögu (sbr. umræðu um 28. vísu). Hér sem fyrr má ráða af ummælum í lausamáli að Snorri hafi litið svo á að einkenni á skjálfhendunni sé að stuðlar standi nálægt hvor öðrum og séu sem fremst í ójöfnu vísuorðunum. En hann segir að í umræddri vísu sé skjálfhendan í þriðju línu fjórðungsins, og þar eru stuðlarnir einmitt með þeim hætti, en frumhending í annarri stöðu eins og í jöfnu línumnum í 28. vísu, sem stungið var upp á að Snorri teldi vera óbreytta skjálfhendu:

Reist at Vágbsbrú vestan
varr síma bar fjarri
heitfastr hávar rastir
hjálm-Týr svölu stýri;
stókr óx er bar blakka
brims fyrir jorð it grimma
herfjolð húfar svolðu
*hrannláð búandmanna (35. vísa)

Annað sérkenni á þessum línum, miðað við ójafnar línum í öðrum bragaráttum, er að þær hafa aðalhendingar.

Hér má segja að ljúki hinum eiginlega skjálfhendubálki, því í næstu þrem vísum víkur sögunni að öðrum einkennum. Ekki er þó að fullu lokið tilvísunum til skjálfhendu, því að í lausamálsskýringum við 39. vísu, sem eins og við munum sjá, sýnir dæmi um annars konar sérkenni í brag, segir í lausamáli að í fimmta vísuorði (*hjaldrs þá er hilmir foldar*) dragist „með hljóðfylling mjók eptir skjálfhendu himni ný[ju]“ (*Edda, Háttatal:20*). Hér eru stuðlar, eins og sjá má, framarlega, þ.e. ekki er stuðlað í 5. stöðu.

7.2 Hrynræn áhrif hendinga og stuðla

Þegar allt er talið koma tilvitnanir til skjálfhendu býsna oft fyrir í lausamáli Háttatals, þótt ekki sé með fullu ljóst hvernig túlka ber vitnisburðinn um eðli háttarins eða þá hinnar nýju skjálfhendu. Ekki er ólklegt að hin nýja skjálfhenda sé hátturinn tvískelft, sem er formið á 28. vísu. Faulkes (*Edda, Háttatal*:60) telur hugsanlegt að munurinn sé fólginn í því að í hinni nýju skjálfhendu séu skothendingar í þeim línum sem hafa umrætt einkenni, þ.e. eru skjálfhendar, en þetta er svo í forlínunum (ójöfnu línum) í 28. vísu. Samkvæmt þessu er hin forna skjálfhenda einungis „skjálfhent“ í síðlínum, þar sem aðalhendingar eru, en í tvískelfdu er skjálfhenda í bæði forlínú og síðlínú.

lausamálsskýringarnar gera berlega ráð fyrir að sérkenni skjálfhendu byggist á staðsetningu stuðla og hendinga, en hér hefur verið ýjað að því að einkenni skjálfhendunnar hafi verið hrynræn, að minnsta kosti öðrum þraði, þar sem einhvers konar upphefð hafi tengst rímmeðulum. Athygli vekja ummæli í lausamáli á eftir 35. vísu, þar sem segir að Veili (þ.e. Þorvaldur veili) hafi fyrst fundið þennan hátt: „Pá lá hann í útskeri nokkvoru, kominn af skipsbroti, ok hofðu þeir illt til klæða ok veðr kalt. Þá orti hann kvæði er kallat er kviðan skjálfhenda eða drápan steflausa, ok kveðit eptir Sigurðar sögu.“ Þessi sögn bendir til þess að í umræddu kvæði (sem því miður hefur ekki varðveisist) hafi menn þóst skynja einhvern skjálfta í hrynjandinni. Höfundur Háttatals tengir þennan „skjálfta“ við staðsetningu stuðla og höfuðstafa, en líklegt er að það hafi einnig haft áhrif á skynjun á hrynjandi.¹¹

Það að stuðlar í forlínum standa nærrí hver öðrum, á tveimur fyrstu risunum, og að hendingar standa „sem first“ hefur það í för með sér að rímvenslin og stuðlavenslin byggja ekki á sömu atkvæðum; við höfum séð að stefnt virðist að því að frumhendingin í jöfnu línum lendi ekki á atkvæðinu sem ber höfuðstafinn. Skjálfhendueinkenni koma þannig fram í 28. vísu að ekki er stuðlað á síðasta risi forlínunnar og sama takmörkun gildir í 3. og 5. línu 35. vísu (hinni fornu skjálfhendu). Dæmi um þennan aðskilnað stuðla og hendinga er einnig að finna í fimmta og sjötta vísuorði 39. vísu, sem lausamáltextinn segir: „dregsk þat vísuorð með hljóðfylling mjök eptir skjálfhendu hinni ný[ju]:“

**hjaldrs þá er hilmir foldar
hugdýrum gaf stýri (39. vísa, l. 5–6)**

¹¹ Slíkum kuldaskjálfta í máli er vel lýst, þótt með öðrum hætti sé, í vísu Rögnvalds jarls sem hann yrkir í orðastað Ásu griðkonu í Orkneyinga sögu (*ÍF XXXIV*:197–198).

Stuðlarnir standa á tveimur fyrstu risunum, þannig að fimmta staða rímar án þess að stuðla, og í jöfnu línum er frumhendingin ekki á sama atkvæði og höfuðstafurinn.

Eðlilegt virðist að túlka sjálft orðið skjálfhenda svo að það vísi fyrst og fremst til hrynjandi, og er ekki ólíklegt að einhvers konar spenna í hrynjandinni hafi eikennt háttinn í eyrum skálda og áheyrenda. Bent hefur verið á (sbr. Kristján Árnason 1991/2000, Atli Ingólfsson 1994) að hin margslungnu formmeðöl dróttkvæðs háttar, hrynjandi, rím og stuðlasetning, myndi eins konar pólýfóni, þar sem hin ólkru mynstur kallast á. Til að forðast einhæfni var hægt að breyta út frá algengustu mynstrunum og láta formþættina með nokkru móti togast á og mynda tónræna spennu. Í þeim bálki kvæðisins sem hér um ræðir er greinilega verið að fjalla um og sýna dæmi um slíka þætti. Hins vegar bauð hugtakakerfið, sem byggt er á í lausamáli Háttatals, ekki upp á neina formlega greiningu á misjöfnum bragstyrk eða upphefð atkvæða; eina leiðin sem gafst til að lýsa þessu, fyrir utan tölu og skjótleika samstafna, var að vísa til staðsetningar hljóðstafa og hendinga.

Athygli vekur að þessi bragfræðilega skilgreindi kafli, ef svo má kalla hann, er brotinn upp af kvæðaskilum. Vera kann að þetta stafi af því að kvæðið um Skúla hafi verið til fyrir, en síðar verið prjónað framan við það til að sýna brageinkenni sem voru lík því sem var á fyrstu vísum þess.

7.3 Aukahendingar

Næstu þrjár vísur Háttatals sýna dæmi um það þegar þrjú atkvæði í línu (í stað tveggja) taka þátt í hendingunum. Hátturinn á 36. vísu er einmitt kallaður þríhent, vegna þess að þar eru þrjár aðalhendingar í jöfnu vísuorðunum; hin ójöfnu eru óbreyttur dróttkvæður háttur. En auk þess að hafa fleiri hendingar hafa jöfnu vísuorðin einnig mjög sérstaka hrynjandi, þótt ekki sé á það minnst í lausamáli:

Hristi hvatt þá er reistisk
herf_{long} mjök long vést_{long},
samði fólk en frömðusk
fullsterk hringserk grams verk (36. vísa, l. 1-4)

Það er sérkennilegt við jöfnu línum, að þær enda á hendingaratkvæði, svo að út kemur hálfgert endarím (karlrim).

Í óbreyttum dróttkvæðum hætti eru áherslulaus atkvæði í 6. stöðu, en í þeim línum sem hér um ræðir eru þar þung atkvæði. Það er því óhjákvæmilegt

annað en að þau hafi haft einhvern styrk eða upphefð í bragnum. Og næsta atkvæði fyrir framan er líka tiltölulega sterkt, þannig að hér er strítt gegn víxlhrynjandi og minnir á vissan hátt á hneppingu (sbr. 9. kafla). Einnig er eftirtektarvert að fyrstu atkvæðin sem ríma eru ekki venjuleg fullburða áherslu-atkvæði, heldur síðari atkvæði í tvíkvæðum orðum, jafnvel viðskeyti, eins og í síðustu línunni:

Bragning fylking; stóð þing.

Greinilega er hér verið að spila á einhvers konar kontrapunkt milli bragstaðna, orðáherslna og ríms.

Næsta vísa (37) er undir hinum „dýra hætti“. Hér er einkennið aftur þrjár aðalhendingar í línu, en hrynjandin er þó önnur en í þrífendu. Fyrri hendingarnar tvær eru nú á fyrstu tveimur atkvæðunum, þannig að um er að ræða eins konar náhendur (þ.e. atkvæði sem ríma saman hvert á eftir öðru, sbr. t.d. 74. vísu). Stuðlar eru í fyrstu og þriðju stöðu:

*Vann kann virðum banna
vald gjald hofundr aldar
ferð verð fólka herði
fest mest sá er bil lesfir (37. vísa, l. 1-4)*

Allar línurnar fylgja þessu rímmynstri þótt í lausamáli sé bara sagt að þetta gildi um fyrsta og þriðja vísuorð, en sennilega er þetta orðað svo með óbeinni vísun til þess að í næstu vísu á undan eru það jöfnu línurnar sem hafa þrefaldar hendingar. Hér bætast sem sé ójöfnu vísurnar við hvað þetta varðar, en hrynjandin og er hér allt önnur en í 36. vísu, eins og sjá má.

Aftur eru þrjár hendingar í hverju vísuorði í 38. vísu, en með enn öðrum hætti en í þeiri 37. og þeiri 36. Í fyrsta lagi eru skothendingar í ójöfnu vísuorðunum, í þeim skilningi að fyrri tvö rímatkvæðin hafa sama sérhljóð, en viðurhendingin, sem lendir á lokarisi, hefur annað sérhljóð í ójöfnu vísuorðunum. En hér er einnig ástæða til að huga að hrynjandi, því fyrri rímatkvæðin tvö eru alltaf létt, og atkvæðin í línunni eru átta í stað sex:

*Farar snarar fylkir byrjar
freka dreka lemr á snekkjum (38. vísa, l. 1-2)

En ef við segjum að tvær fyrstu bragstöðurnar séu klofnar, fáum við út 6 bragstöður. Reyndar vekur önnur lína í síðari vísuhelmingi alveg sérstaka athygli:

sømum þróumum í byr rømum

Hér er það að athuga að viðurhendingin er á léttu atkvæði: *rqm-* sem eðlilegt virðist að túlka sem þgf. af *ramr* ‘sterkur’, en einnig var til myndin *rammr* með löngu samhljóði, og er líklegt að sú mynd liggi hér að baki, þótt ritháttur handrita bendi raunar til stutts samhljóðs.¹²

7.4 Frekari tilbrigði. Klifun, þræðing

Næsti háttur (39. vísa) er nefndur *tiltekit* í lausamáli, og er einkenni hans m.a. fólgíð í nánum tengslum og þræðingu (*enjambment*) milli fyri og seinni vísu-helmingss, ¹³ en í lok lausamálsskýringa við vísunu segir: „ok dregsk þat vísu-orð [þ.e. fimmta vísuorð] með hljóðfylling mjók eptir skjálfhendu hinni ný[ju]“ (sbr. umræðu hér að framan, bls. 104). Hátturinn á næstu vísu (40. vísa) er nefndur greppaminni, en þar er klifun í báðum vísuhelmingunum og tenging er fólgin í því að í fyri helmingnum eru spurningar sem svarað er í þeim seinni, og e.t.v er það þetta sem einkennir á háttinni fyrst og fremst. Klifað er á *hverr* í fyri partinum og spurt hver sé bardagaglaður og örlátur, og svarað með *hann* í þeim seinni og er það auðvitað Skúli hertogi sem átt er við. Að öðru leyti er hrynjandi og rím með eðlilegum hætti og í athugasemdum á eftir segir að þessum hætti sé „breytt til dróttkvæðs háttar með orðum“ eða það sé innihaldið, orðin og merking þeirra, sem greinir háttinn.

Næsta vísa (41) sýnir dæmi um liðhendur. En einkenni þeirra (andstætt skjálfhendu) er að stuðlar og hendingar eru á sömu atkvæðum: „[H]inn sami stafr stendr fyrir hendingar.“ (Athyglisvert er að sérhljóðastuðlun fellur undir þetta, þ.e. orðalagið „sami stafur“ í upphafi atkvæðis sem rímar merkir ‘stafur sem er ekki annar en stafur sem er í (mállegum) stuðli hins atkvæðisins’.) Annað einkenni þessa háttar er að í jöfnu línunum er oddhending, þ.e. rímað á fyrstu samstöfu línunnar, og myndar það rím skothendingu við rímið í línunum á undan, „ok verðr þá einn upphafsstafr allra þeira þriggja hendinganna“:

Velr ítrhugaðr ítrum
otrgjöld jofur snotrum,
opt hefr þings fyrir þróngvi
þungfarmr Grana sprungit (41. vísa, l. 1-4)

¹² Pess ber að geta hér að 38. vísa er á þessum stað í textanum einungis í Uppsabók, en hin handritin hafa hana annars staðar eða alls ekki.

¹³ Raunar kemur heitið við sögu, því í Uppsabók er 15. vísa kölluð tiltekit, en í lausamáli við þá vísu segir (þar og í öðrum handritum) að fyri helmingur hennar sé leiddur af vísunni á undan.

42. vísa sýnir dæmi um rétthent, en þar eru aðalhendingar í stað skothendinga í ójöfnu vísuorðunum.

Vísur 43 og 44 sýna dæmi um alhent,¹⁴ en einkenni þeirra er að þar eru tvöfaldar hendingar, þ.e. tvær í hverju vísuorði, sem mynda víxlrím:

Frama skotnar gram; gotnum (44. vísa, 1.1)

Hátturinn á 45. vísu er kallaður stamhendur, en einkenni hans er að í forlínnum er aðalhending á tveimur atkvæðum sem standa hlið við hlið í lok línunnar, og eru stuðlarnir einnig á þessum atkvæðum. Samstöfurnar eru í flestum tilvikum orðhlutafræðilega skyldar og hafa tengda merkingu, þótt það virðist ekki vera skylda, sbr. síðasta línuparið:

þar er hond at lið liðnar
lýslóðar berr glóðir¹⁵ (45. vísa, l. 7–8)

Það sem einkennir þetta form fyrst og fremst er það að fyrri stuðull og frumhending standa á sama atkvæði í fjórðu stöðu. Annars er afar sjaldgæft að hending standi á þessum stað í línu, þótt það sé vel þekkt að stuðlar geti staðið þar (sbr. Kristján Árnason 1991/2000:136–143). Ef við gerum ráð fyrir að einhver upphefð hafi fylgt því fyrir þessa bragstöðu að bera stuðul og hendingu, verður hér nástaða tveggja sterkra atkvæða eða einhvers konar hnepping (sjá síðar). Pungamiðja línunnar færst aftar og virðast orðin í upphafi línunnar að sama skapi vera af léttara taginu.

Næsta vísa (46) sýnir frekari dæmi um samhendingar, þ.e. að hendingaattkvæði byrja á sama samhljóði og stuðla þar með, og vísurnar þar á eftir sýna dæmi um klifun eða ‘afhendingu’, þannig að sömu samstöfur eru í ójöfnu vísuorðunum og í frumhendingunni í þeim jöfnu. Annars vegar er hér á ferðinni háttur sem kallaður er iðurmælt (47. vísa) og hins vegar klifað (48), en í seinna tilvikinu er sama atkvæðið notað í öllum vísuhelmingnum, og lýkur þar með alllöngum kafla (frá og með 36. vísu) þar sem greint er frá afbrigðum dróttkvæðs háttar sem byggja á rími og orðavalí.

7.5 Fornskálða hættir

¹⁴ Sjá umfjöllun um notkun Hofgarða-Refs á þessum hætti hjá Kuhn 1983:305–6.

¹⁵ Þetta má taka svo saman: „Par er hond berr lýslóðar glóðir [þ.e. skartgripi], liðnar [þ.e. af liða] at lið“, [þ.e. sem settar hafa verið á lið, þ.e. handlegg/hönd].

Vísur (54–58) eru með háttum sem kenndir eru við fornskáld, „þótt þeir hafi ort sumt með háttaföllum“. Fyrst kemur háttur sem kenndur er við Ragnar loðbrók. Eins og segir í lausamáli með þessari vísu er hér háttlausa (þ.e. engar hendingar) í fyrsta og þriðja vísuorði. En annað einkenni á hættinum er það að á undan höfuðstafnum, „sá er kveðandi ræðr“, standa ein eða tvær samstöfur:

**Skytr at Skoglar veðri
en skjaldagi haldask
Hildar hlemmidrífu
of hvítum þróm rítar;
en í scefis sveita
at sverðtogi ferðar
rýðr aldar vinr odda
þat er jarlmegin snarla (54. vísa)**

Þekkt er að í „eldri“ dróttkvæðum kveðskap koma fyrir síðlínur með áherslulítil atkvæði á undan höfuðstafnum (sbr. Kuhn 1983:168–169). Þannig eru t.d. forsetningar á undan höfuðstaf í vísum í Egils sögu, og Krákumál, sem hafa raunar verið talin frá 12. öld, sýna sömu einkenni. Þetta sýnir að höfundur Háttatala hefur verið meðvitaður um þess háttar hluti, þótt það þurfi auðvitað ekki að tákna að allt sem kennt er fornskáldum hafi verið svo gamalt sem sagt var eða eignað þeim með réttu. Dæmi eru um léttu forliði í síðlínum í vísum úr Víglundar sögu, sem taldar hafa verið mjög ungar (sbr. Kristján Árnason 2005b:212–213).

Næst í röð fornskálda háttu kemur Torf-Einars háttur (55. vísa), og segir um hann að háttlausa sé í fyrsta og þriðja vísuorði, en í öðru og fjórða skot-hendingar, og riðhent, (þ.e. stutt milli hendinga):

Hverr séi jófra øgi
jarl fjölvitrum betra,
eða gjarnara at gœða
glym hraðsveldan skjalda? (55. vísa, l. 1–4)

Næst kemur Egils háttur, sem er eins og Torf-Einars háttur, nema hvað hér eru aðalhendingar (riðhendar) í jöfnu vísuorðunum, en þar á eftir er Fleins háttur (57. vísa), en einkenni hans er að hendingar standa í „qndurðu vísuorði“¹⁶:

¹⁶ Sbr. umræðu hjá Kuhn 1983:89–90 um staðsetningu hendinga.

*Hilmir hjálma skúrir
herðir sverði roðnu (57. vísa, l. 1–2)*

Síðastur þessara fornskálda hátta er Braga háttur. Einkenni hans er meðal annars að ekki eru hendingar í ójöfnu vísuorðunum, en fimmta staða í forlinu rímar á móti (oddhendri) hendingu á fyrsta atkvæði jöfnu línnunnar á sama hátt og í Fleins hætti:

*Er til hjálma hyrjar
herjum styrjar væni (58. vísa, l. 1–2)*

Ekki verður í fljótu bragði séð annað en þau brageinkenni sem hér eru kennið við fornskáld komi heim við þann kveðskap sem eignaður hefur verið eldri skáldum.

8. Breytt lengd vísuorða

Á undan fornskálda háttum, í 49.–51. vísu, eru sýnd dæmi um stúfa. Í fyrsta afbrigðinu er fjórða lína stýfð, og í þeiri næstu, sem kölluð er „meiri stúfr“, eru allar jafnar línum stýfðar, og hinn ‘mesti stúfur’ (51. vísa) hefur öll vísuorð stýfð:

*Herstefnir lætr hrafn
hungrs fullseðjask ungr,
ilspornat getr ɔrn
aldrlausastan haus (51. vísa, l. 1–4)*

Pessir hættir hafa sömu hrynjandi og dróttkvæður háttur, að öðru leyti en því að línum eru stýfðar, þ.e. síðasta atkvæði er sleppt. Í öllum tilvikum er eðlilegt að gera ráð fyrir veikri stöðu á undan þessum stúf og að hann svari til 5. stöðu í óbreyttum dróttkvæðum hætti, enda er viðurhendingin þar.¹⁷

¹⁷ Á eftir þessum stúfabálki er aftur um hríð komið að háttum sem einkennast með rími. Fyrst kemur skothenda (52), þar sem skothendingar eru í öllum vísuorðum, en síðan liðhenda (53). Í þeiri síðarnefndu eru skothendingar í öllum línum, en frumhendingarnar (sem eru oddhendar, þ.e. standa fremst í línum) ríma saman, 1. og 2. lína, 3 og 4 o.s.frv.

8.1 Lengri vísuorð. Kimblabönd, hrynhenda og draughenda

Vísur 59–61 sýna dæmi um kimblabönd, en einkenni þeirra er að við tilteknar línum er bætt tvílið, sem myndar hendingu við næsta atkvæði á undan. Í minnstu kimblaböndum er atkvæði bætt við fjórðu línu, en í hinum meiri eru það jöfnu vísuorðin, og í hinum mestu er bætt við öll vísuorðin:

Hræljóma fellr hrími tími
hár vex of gram sára ára (61. vísa, l. 1–2)

Á eftir vísunni stendur: „Hér fylgir hverju vísuorði kimblaband“, þ.e. þessi viðbótar bragliður heitir kimblaband og gefur hættinum nafn.

Næstu fjórar vísur sýna mismunandi afbrigði af hrynhendum hætti, sem einnig er tveimur atkvæðum lengri en venjulegur dróttkvæður háttur, en með öðru lagi en í kimblaböndum. Fyrri partur fyrstu vísunnar er svona:

Tiggi snýr á ógnar áru
undgagl veit þat sóknar hagli,
yngvi drífr at hreggi hlífa
hjørr vélir fjør brynu éli (62. vísa, l. 1-4)

Í útskýringum í lausu máli kemur fram að í ójöfnum línum sé tveimur atkvæðum bætt framan við línuna, þannig að ef þeim atkvæðum er sleppt, verður réttur dróttkvæður háttur. Þetta byggist á því að í umræddum línum taka þessi atkvæði ekki þátt í stuðlun eða rími. Í jöfnu línum eru það hins vegar sögð vera atkvæðin á undan síðasta tvíliðnum sem þannig er skotið inn án þess að taka þátt í rími eða stuðlum. En almenna athugasemdir er að í hrynhendum háttum séu „optast átta samstörfur í vísu⟨orði⟩, en hendingar ok stafaskipti fara sem í dróttkvæðum hætti. Þetta kóllum vér dróttkvæða hrynjandi“ (*Edda, Háttatal:27*).

Hér má skjóta því inn í að þau tengsl kveðskapar og lausamáls sem koma fram á þessum stað benda sterklega til þess að sami höfundur sé að lausu máli og bundnu. Einnig má benda á að sú túlkun sem oft er viðhofð að hrynhendur háttur sé þannig myndaður að tvílið sé bætt við dróttkvæða línu, (sem aftur sé fornýrðislagslína að við bættum tvílið) er ekki skilningur Snorra. Hann gerir ráð fyrir að viðbótarbragstöðurnar séu framar. Miðað við það er sú túlkun, að norrænar braglínur smá-lengist í afturendann með viðbótum við form fornýrðislags, of mikil einföldun.

Í næstu vísu, sem er „trollshátr“ og hefur átta bragstöður, eru hluthendingar (þ.e. hendingar í miðri línu) í öllum vísuorðum og „fylgja þrjár samstöfur hverri hendingu“, þ.e. veikt atkvæði og tvíliður standa á milli frumhendingar og viðurhendingar. Þetta ber væntanlega að skilja svo að viðbótar-atkvæðin miðað við dróttkvætt séu þau tvö sem standa næst á undan viðurhendingunni:

Stála kennd*(i)* steykkvilundum
styrjar vald*i* rauðu falda (63. vísa, l. 1–2)

En 64. vísa, sem er sú síðasta af hrynhendum, er dæmigerð fyrir þann hátt, eins og hann er t.d. hjá Arnóri jarlaskáldi. Kemur það meðal annars fram í því að í jöfnu vísuorðunum er gjarna viðsnúningur og frumhending í annarri stöðu:

Vafði lítt er virðum mætti
Vígrækjandi fram at sækja (64. vísa, l. 1–2)

Næsta vísa (65), sem kölluð er draughent, hefur áhugaverða hrynjandi, en samkvæmt lausamáli eru tíðast sjö samstöfur í hverju vísuorði:

Vápna hríð velta náði
vægðarlaus feigum hausi (65. vísa, l. 1–2)

Svo er að skilja sem aukasamstafan sé sú sem er númer tvö. Sagt er að „ef hér er ór tekin ein samstöfun fyrsta eða þriðja vísuorði sú er stendr næst hinni fyrstu, þá falla hljóðin oll sem í dróttkvæðum hætti.“ En þetta virðist einnig eiga við hin jöfnu, því svo segir: „Svá má ok af taka í qðru ok hinu fjórða vísuorði ina sömu samstöfun ok er þá þat dróttkvætt; ok verðr sumt eigi mjúkt“.

Tvær síðustu vísurnar í þessu kvæði eru annars vegar munnvörp, þar sem háttlausa er í ójöfnu vísuorðunum, en skothending í þeim jöfnu, og hins vegar sjálfur hátturinn háttlausa, þar sem ekkert rím er, en stuðlasetning (stafaskipti) sem í dróttkvæðum hætti:

Ortak qld at minnum
þá er alframast vissak
of siklinga snjalla
með sex tögum hátta (67. vísa, l. 1–4)

Hér ber þó að athuga að forliður kemur á undan höfuðstafnum eins og í Ragnars hætti, eitt eða tvö atkvæði.

8.2 Tögdrápa

Fyrsta vísan í síðasta kvæðinu (68. vísa) er ort undir tögdrápulagi. Í lausamáli er gert ráð fyrir að meginreglan í þessum hætti sé að fjórar samstöfur séu í hverju vísuorði. Hendingar eru reglulegar aðalhendingar samkvæmt dróttkvæðum í jöfnum línum, en ekki eins reglulegar í ójöfnum línum. Höfuðstafur er í upphafi síðlinu, en ein „hljóðfylling“ (þ.e. stuðull) í forlínu.

Fremstr varð Skúli ...
 Skala lof dvala,
 sem ek mildum gram
 mærð fjölsnærða;
 meir skal ek störi
 styrs hróðr fyrir
 (kærr var ek harra)
 *hers gnótt bera (68. vísa)

Fyrsta línan í þessari vísu myndar, eins og sýnt er með þrípunktí, upphaf klofastefs, sem lokað er í síðustu línu 70. vísu: ... *skjoldunga ungr* (sbr. síðar).

Miðað við það að bragstöðurnar séu fjórar í tögdrápulagi gæti virst eðlilegt að gera ráð fyrir tveimur risum í línu og líta á háttinn sem eins konar rímað fornyrðislag, eins og Faulkes stingur upp á (*Edda, Háttatal:66–67*), en ýmislegt mælir þó gegn því. Þótt línlengdin sé lík og í fornyrðislagi (eða málahætti) virðist hrynjandin vera talsvert önnur og líkari dróttkvæðum. Í fyrsta lagi er höfuðstafurinn fastbundinn við upphaf síðlínunnar, en í fornyrðislagi er reglulegt að áherslulaus atkvæði komi þar á undan í síðlínum, vegna þess að þar er horft til setningaráherslu, og áherslulaus smáorð í upphafi línu gátu verið hlutlaus eða „óosýnileg“ í hrynjandinni. Í dróttkvæðri hrynjandi er, eins og fram hefur komið, horft til bragstaðna sem skilgreindar eru út frá atkvæðum, og það var föst regla (fyrir utan fornскálda hætti og háttlausu) að hafa höfuðstaf á fyrsta atkvæði.

Þótt ekki hafi allar forlínur hendingar í 68. vísu, hafa þær þó reglulega hrynjandi, sem greina má sem two tvíliði. Og þessi hrynjandi verður atkvæðabundin með bragarmálum í 3., 5. og 7. línu, þannig að bragstöðurnar verða fjórar, tvær veikar og tvær sterkar í hverri línu. Í 1., 5., og 7. línu er A-hrynjandi, en í þeirri 3. er einhvers konar viðsnúningur, þannig að hrynjandin verður jambísk.

Sé hins vegar litið á síðlínurnar bendir margt til þess að túlka beri þær

þannig að þær hafi þrjár sterkar stöður, frekar en tvær. Eins og sjá má enda línumnar allar nema ein á léttum tvíkvæðum orðum, sem geta með klofningi myndað eina bragstöðu, sem í þessu tilviki hlýtur að flokkast sem sterk. En næst á undan þessum tveimur atkvæðum standa í öllum jöfnu línumnum ein-kvæð orð eða orðhlutar sem borið gátu fulla áherslu, þannig að líklegt má telja að þau hafi gert tilkall til einhvers bragfræðilegs styrks. (Hér er aldrei alger-lega áherslulaust atkvæði, eins og þó er dæmigert fyrir þennan stað í drótt-kvæðum). Út úr þessu kemur þá e.t.v. eins konar árekstur milli tveggja næst-síðustu bragstaðnanna, og það sem meira er: fyrsta bragstaðan er líka sterk, (raunar klofin í 2. línu). Að teknu tilliti til þessara þáttu virðist koma til greina að lýsa hrynjandi jöfnu línumna eins og sýnt er hér á eftir:

S	S	S
(Skala) (lof)(dvala)		
S	S	S
(mærð) (fjol) (snærð)a;		
S	S	S
(styr) (hróðr) (fyrir)		
S	S	S
(hers) (gnótt) (bera)		

Ef greiningin á við rök að styðjast má segja að þessar jöfnur einkennist af hneppingu, sem er fólginn í því að sleppa veiku atkvæði (veikri stöðu), þannig að eins konar árekstur verði milli tveggja sterkra atkvæða. Nánar er vikið að hneppingu í 9. kafla hér á eftir.

Næsta vísa (nr. 69) sýnir annað tögdrápulag, sem er eins og hitt hendingalaust í ójöfnu línumnum, en hefur two „hljóðfyllendr við höfuðstaf“. Staða hendinganna í jöfnu línumnum virðist bjóða upp á nokkra fjölbreytni í hrynjandi, og t.d. er í 6. línu: *fólkglæðs vaða* eðlilegt að gera ráð fyrir einhvers konar hneppingu, þar sem rímatkvæðin standa hlið við hlið. Síðasta vísan í þessum tögdrápubálki (nr. 70), sem er kallaður hagmælt¹⁸ endar svo:

hlýtr [gram]s geta
 greppr óhnepp[ra
 ský]rr skrautfara
 ... skjoldunga ungr. (70. vísa, l. 5–8)

¹⁸ Raunar vantar nafnið í handritin, en útgefendur hafa getið sér til um þetta nafn á grundvelli ummæla sem fylgja 71. vísu.

Hér eru skothendingar í ójöfnum vísuorðum, en „at qðru sem tøgmælt“. Og síðan kemur viðbót, sem kemur heim við það sem ýjað var að hér að framan, að atkvæðaþungi og klofningur á bragstöðum gegni hlutverki í hrynjandinni: „Í ɔllu tøglagi er eigi rangt þótt fimm samstofur sé í vísuorði er skammar eru sumar ok skjótar.“ Hér kemur það enn skýrt fram að Snorri (eða hver sem höfundur lausamálsins er) hafi verið meðvitaður um ólík braggildi þungra og létttra (langra og stuttra) atkvæða.

Síðasta línan í 70. vísu botnar, eins og áður segir, setninguna í fyrstu línu 68. vísu: *Fremstr var Skúli ... Þetta er kallað klofastef, en útskýringin er að það sé tögdrápuháttur „at stef skal vera til fyrsta vísuorðs ok líka því málí í inu síðarsta vísuorði kvæðisins ... en hvers stefjaméls skal stef upphaf ok niðrlag.“*

Á eftir þessum tögdrápukafla koma þrjár vísur (71–73) sem hafa svipuð einkenni og tögdrápa, sem byggjast á alrími í jöfnum vísuorðum og eru línumnar afar stuttar, flestar með fjórum atkvæðum. Fyrst kemur grænlenski háttur, en þar eru skothendingar í ójöfnum línum (eins og í hagmæltu), en kvenrím (tvíkvætt alrím) í þeim jöfnu:

Slóð kann sneiðir
seima geima
hnigfák Haka
hleypa greypa (71. vísa, l. 1–4)

Og næst kemur hinn „skammi hátr“:

Gull *kná – greppar –
glóa – róa,
váss eru seggir
samir framir (72. vísa, l. 1–4)

Hér er í tveimur fyrstu línum fléttuð saman á óvenjulegan hátt tveimur setningum, þannig að frumlögin eru sett saman í frumlinu hvort við annars hlið, og síðan koma aðalsagnirnar í síðlinu, en hjálparsögnin er samnýtt: *Gull kná glóa, greppar róa* (þ.e. gull glóir en menn róa).¹⁹ Um háttinn segir í lausamáli að fyrsta og þriðja vísuorð sé hendingalaust, en annað og hið fjórða sem „grænlenzki hátr ok skemri orðtökun“. Þetta vísar e.t.v. til þess að í öllum jöfnum línum í vísunni eru létt tvíkvæð orð: *gróa – róa, samir – framir* o.s.frv.

¹⁹ Þessi liðfelling, að samnýta hjálparsögnina er fróðleg frá setningafræðilegu sjónarmiði.

Síðasti hátturinn í þessum bálki er kallaður hinn „nýi hátr“. Þar ríma saman í hverri línu tvö tvíkvæð orð „tvær aðalhendingar ok líkask í einn staf báðar“ (þ.e. hafa sömu endingu og mynda kvenrím). Hrynjandin er föst og tekið er fram að ekki séu nein „afkleyfisorð“, þ.e. smáorð sem draga má saman í bragarmálum.

Næsti háttur (nr. 74) nefnist stúfhent. Línur eru ferkvæðar og stafasetning og hendingar sem í dróttkvæðum, nema hvað allar hendingar eru náhendar:

Hafröst hrístir
hlunnvigg tiggja,
borðgrund bendir
brimdýrs stýri (74. vísa, l. 1-4)

Næsti háttur, sem kallast náhent, fylgir svipuðum reglum, þ.e. með náhendum hendingum í jöfnu vísuorðunum, en ójöfnu vísuorðin hafa (eða mega hafa) fimm atkvæði:

Hrinda lætr hniggrund
hafbekks snekkjur,
þá er falla, fleinþollr
frár, mál, stálum (75. vísa l. 1-4)

Hér ber að athuga að ójöfnu línurnar eru eins og stýfðar, þ.e. enda á viðurhendingunni. Um hendingarnar í jöfnu vísuorðunum segir að þar standi báðar saman og sé hin fyrri stýfð.

Næsti háttur er hnughgent. Hér er bætt við stýfðum braglið í lok ójöfnu línnanna, og ekki eru hendingar í þeim línum:

Hrannir strýkva hlaðinn bekk,
haflauðr skeflir,²⁰
kasta náir kjalar stíg
kalt hlýr söl tum (76. vísa l. 1-4)

En athuga ber að á undan þessum viðbótaratkvæðum koma í öllum línum létt tvíkvæð orð. Í lausamáli segir um annað og fjórða vísuorð, að þau hafi fjórar samstöfur og „rétt at stófum ok skothending ok oddhent ok stýfð in fyrri hend-

²⁰ Þetta dæmi sýnir að í orðmyndinni *skeflir* hefur verið önghljóð, en ekki lokhljóð eins og í nútímmamáli.

ing.“ Þetta ber að skilja svo að atkvæðið á eftir hendingunni sé sterkt, eða a.m.k. komi ekki venjulegt endingaratkvæði á eftir því.

9. Hnepping

Næstu tveir hættir (vísur 77 og 78) bera heitin alhneppt og hálfhneppt. Það sem einkennir þá öðru fremur er það að síðasta atkvæði í línu er sterkt og ber hendingu, og minnir það að sumu leyti á stýfðar línur ferskeytu:

[Snyðja] lætr í sólroð
snekkjur á Manar hlekk,
árla sér ungr jarl
allvaldr [brek]a fall²¹ (77. vísa, l. 1–4)

Stýfing (*catalexis* á erlendu máli), það að sleppa síðasta veika atkvæði í línu, er alþekkt í kveðskap. Það er til dæmis regla í venjulegri ferskeytu að hafa síðasta braglið stýfðan: *Yfir kaldan eyðisand*.

En hnepping, eins og sú sem hér er lýst, virðist hins vegar örлitið annað fyrirbrigði, því hún felst ekki bara í því að sleppa síðustu samstöfunni í línu. Í lausamáli Háttatals segir um 77. vísu að sex samstöfur séu í línum, en ekki sé rangt þótt þar verði fimm eða sjö. Hneppingu kemur þannig fram að hending er í atkvæði sem ekki hefur áherslulaust atkvæði næst á eftir, enda segir um hendingarnar í þessari vísu að þær séu þannig að hin fyrrí sé „rétt í dróttkvæðu en in síðari stýfð eða hneppt“. P.e.a.s. í hálfhnepptu fylgir áherslulaust atkvæði (veik staða) fyrrí hendingunum, en ekki þeim seinni.

Í alhnepptu eru hins vegar „fjórar samstöfur í vísuorði ok tvær aðalhendingar (ok lúkask) báðar í einn staf ok allar hendingar hneptar“ (bls. 33):

Hrønn skerr – hvatt ferr –
húfr kaldr – allvaldr,
lá brýtr – lög skýtr –
limgarmr – rangbarmr (78. vísa, l. 1–4)

Hneppingu felst þá í því að sleppa áherslulausu atkvæði, hvort heldur er inni í línu eða í línulok, og láta sterkar samstöfur standa einar og ef verkast vill stangast á við aðrar sterkar samstöfur í nágrenninu.

²¹ Þetta dæmi sýnir að ekki var orðin frálfking, sem skaut inn lokhljóði í orðinu *fall*.

Á eftir þessum hnepptu háttum kemur Haðarlag, sem segir að hafi fimm samstöfur í vísuorði, „en hendingar ok stafaskipti sem í dróttkvæðum hætti“. Fyrri helmingur vísunnar er svona:

Læsir leyfðr vísi
landa útstrandir
blíðr ⟨ok⟩ bláskíðu⟨m⟩
barða randgarði (79. vísa, l. 1–4)

Ekki eru frekari skýringar gefnar á einkennum háttarins, en miðað við dróttkvætt má segja að bragstaðan sem vantar sé sú sem kemur næst á undan viðurhendingunni, þ.e. fjórða staðan, sem jafnan er veik í óbreyttum dróttkvæðum hætti. Þá verður eins konar árekstur (eða hneppling) atkvæða einkenni á síðari hluta línnanna hér. Þessi skyldleiki við hnepptu hættina, þ.e. að stytta línumnar með því að sleppa veikum bragstöðum, kemur heim og saman við það að hafa háttinn á þessum stað.

10. Runhendir hættir

Nú verða kaflaskil í kvæðinu hvað varðar bragform, og er komið að runhendum háttum. Mikið er haft við þessi afbrigði, því alls eru 15 vísur helgaðar því einkenni að hafa rím í enda vísuorða. En ekki er að sama skapi ástæða til að fjölyrða mikið um þessa hætti hér, því einkenni þeirra, þ.e. endarím er tiltölulega einfalt og vel þekkt fyrirbrigði. Ástæðan fyrir því að svo mörg afbrigði háttarins eru sýnd er sú að lítil takmörk eru fyrir því með hvaða hrynjandi runurímið er notað. Og í rauninni má þá segja að út frá hrynjandi (tölu atkvæða) sé runhenda ekki einn háttur, heldur margir.

Fyrsta vísan í þessum bálki sýnir „réttu runhendu“:

Lof er flutt fjorum
fyrir gunnɔrum
né spurð sporum
spjøll grams snɔrum (80. vísa, l. 1–4)

Hér vekur eftirtekt að rímlidirnir hafa létt fyrra atkvæði, en næst á undan þeim standa þung atkvæði sem stuðla og eðlilegt virðist að beri áherslu. Og ef sagt er að *fɔrum*, *-ɔrum*, *spɔrum* og *snɔrum* séu líka sterkt og myndi eins konar

klofin ris, verða tveir sterkir liðir í röð, sem minnir á hneppingu. Hins vegar er annars konar hrynjandi í næstu vísu, sem kölluð er hin minni runhenda:

Fluttak frœði
*of frama groeði
tunga tœði
með tþlu rœði (81. vísa, l. 1–4)

Hér hafa rímorðin þung fyrri atkvæði, og á undan þeim atkvæðum kemur veik staða. Hér má geta þess að þessi tvö hrynrænu afbrigði skiptast á í Höfuðlausn Egils Skallagrímssonar (sbr. Kristján Árnason 1994). Og kynni einhver að túlka þessi líkindi milli Höfuðlausnar og þessara vísnar sem stuðning við þá hugmynd að það sé ungt kvæði og e.t.v. ort af Snorra sjálfum, ef hann var höfundur Egils sögu.

Í þeim runhendu vísum sem fylgja (til og með 94. vísu) eru sýndir marg-víslegir hættir, breytilegir að atkvæðafjölda og hrynjandi, og er ekki rúm hér til að rekja það allt saman. Þessir hættir eru býsna fjölbreytilegir að hrynjandi, sumir stýfðir eða hneppdir og aðrir óstýfðir.

11. Lokaorð og helstu ályktanir

Síðasti bálkur Háttatals sýnir dæmi um edduhætti eða hætti leidda af þeim: *málahátt, fornyrðislag, Bálkar lag, Starkaðar lag, ljóðahátt og galdralag*. Litlar skýringar eru gefnar á eðli háttanna í lausamáli, og nöfn þeirra koma ekki öll fram í meginexta handrita, heldur á spássíum. Og raunar er sá texti sem fylgir (milli 97. og 98. vísu) heldur óljós og líklega brenglaður (sbr. *Edda, Háttatal:73*). Ljóst er af þessu, eins og áður segir, að megináherslan í bragfræðipætti Háttatals var á hina dýru skáldahætti, þótt edduhættirnir fylgi með í lokin. Þessi nálgun að norrænum bragformum er ólík þeirri sem Sievers og margir seinni tíma menn hafa notað þegar þeir greina dróttkvæði á forsendum edduhátt, en hún gefur hins vegar færri á að skoða innviði skáldaháttanna á eigin forsendum, enda byggja þeir í mörgu á öðrum lögmálum en edduhættir.

Þótt hendingar og atkvæðatalning setji svip á skáldahættina eru stuðlarnir þó að mati höfundar Háttatals innviðir skáldskaparformsins. Sem bragmeðal er stuðlasetningin germanskur arfur (þótt stuðlar þekkist víðar í kveðskap og Germanir hafi ekki verið einir um að nota þá, sbr. t.d. Fabb 1999), og gera má ráð fyrir að einhver þekking og lærdómur um þá og hlutverk þeirra hafi lifað

með norrænum skáldum. Hugmyndin um mikilvægi stuðlanna byggist því vafalaust á viðteknum norrænum hugmyndum.

Hinn þátturinn sem að mati höfundar ræður mestu í dróttkvæðum brag-formum (fyrir utan það sem snýr að myndmáli og kenningum) eru hendingarnar. En til að lýsa hrynjandi er einnig notuð formdeildin tala samstafna í vísuorði. Aðgreiningin í skjótar og seinar samstöfur (þungar og léttar samkvæmt nútíma greiningakerfi) er upplýsandi um form háttanna og sýnir að í rauninni var það bragstaðan, frekar en samstafan sem slík, sem var grunn-einingin í hrynjandinni. En bragstaðan var aftur skilgreind út frá samstöfunni sem máleiningu, enda var atkvæðatalning einkenni á skáldaháttum (ólíkt eddu-háttum, sem töldu orð).

Þótt margvíslegan lærðom megi draga af umfjöllun Háttatals um brag-formin má segja að þau tæki sem notuð eru til að lýsa hrynjandi séu tiltölulega ófullkomin. Lítið sem ekkert er fjallað um muninn á veikri og sterkri brag-stöðu, en greinilegt er að slíkt skipti máli í dróttkvæðum. Einu meðulin sem höfundi eru tiltæk til að lýsa styrk eða bragkerfislegri upphefð eru stuðlar og hendingar.

Hugsanlegt er að skilningur á samstöfum, gildi þeirra og mismunandi þunga sé að einhverju leyti fenginn erlendis frá, en ekki virðist ástæða til að leita sérstaklega að slíkum áhrifum. Slíkur lærðomur gat verið heimafenginn. Ljóst er t.d. af frásögn Morkinskinnu af samskiptum Haralda harðráða við skáld sín (sjá *Morkinskinnu* 1932:234 o. áfr. og einnig Turville-Petre 1966), að skáld voru meðvituð um misjafnan þunga eða lengd atkvæða, svo ekki þurfti erlendan lærðom til að ná utan um þá þætti. Það vekur sérstaka athygli að tilraunir til að lýsa hrynjandi styðjast ekki við greiningu í bragliði, eins og hefð var fyrir í lýsingu á klassískum kveðskap, þótt slík greining hefði að sumu leyti fallið vel að formum skáldaháttanna.

Þótt greina megi erlend áhrif á einstaka þætti í fræðimennsku Háttatals (svo sem í innganginum og þeirri staðreynd að fjöldi vínsa er nálægt 100 – í latneskum bragfræðiritum var algengt að sýna dæmi um hundrað bragarhætti (*centimetrum*), (sbr. *Eddu, Háttatal*:74), er það fyrst og fremst þjóðlegt verk, enda myndar það hluta af Eddu, sem fjallar um norræn fræði. Kveðskapurinn sjálfur er í hästa máta þjóðlegur að efni og formi og óþarf að gera ráð fyrir erlendum fyrirmundum þar. Í þessari grein hefur auðvitað ekki verið grafist fyrir um öll hugsanleg slík áhrif, en hin almenna niðurstaða af athuguninni er að fátt í braglýsingunni sé þess eðlis að leita þurfi beinna erlendra fyrirmunda.

Ekki hefur neitt komið fram í þessari athugun sem bendir til annars en að sami höfundur sé að mestu leyti að bundnu og óbundnu máli í Háttatali, og að

hann sé Snorri Sturluson. Undantekning frá þessu er kafli á milli 8. og 9. vísu, sem fjallar um ýmis leyfi, og ber þess merki að hann geti verið innskot.

Snorri var skáld gott og hafði yfirburða þekkingu á norrænum kveðskap, og óhætt mun að nota margt af því sem fram kemur í bundnu og óbundnu máli Háttatals sem beina heimild um skáldskapinn eins og hann var stundaður og greindur á 13. öld. Þess vegna getur verið fróðlegt að bera þennan vitnisburð í smáatriðum saman við annan kveðskap, sem hugsanlega er eldri eða yngri en Háttatal, og er það efni til frekari rannsókna, sem leitt gætu til niðurstaðna um aldur einstakra verka.

RITASKRÁ

- Aldhelmus de metris et enigmatibus ac pedum regulis. 1919/1984. Aldhelmi opera:33–207. Ed. Rudolphus Ehwald. *MGH AA XV*. München.
- Allen, W. Sidney. 1973. *Accent and Rhythm*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Atli Ingólfsson. 1994. Að syngja á íslensku. *Skírnir* 168:7–36 og 419–459.
- Austin, J. L. 1975. *How to do things with words*. Oxford University Press, Oxford.
- Bausi, Francesco og Mario Martelli. 1993. *La metrica italiana. Teoria e storia*. Casa editrice Le Lettere, Firenze.
- Bede Libri II De Arte Metrica et De Schematibus et Tropis*. The Art of Poetry and Rhetoric. 1991. Ed. and trans. Calvin B. Kendall. AQ-Verlag, Saarbrücken.
- Björn Magnússon Ólsen (útg.). 1884. *Den tredje og den fjärde grammatiske afhandling i Snorres Edda*. S.T.U.A.G.N.L. I-II. København.
- Boer, R. C. 1927. Om kommentaren til Háttatal. *ANF* 43:262–309.
- Clunies Ross, Margaret. 1987. *Skáldskaparmál*. Snorri Sturluson's ars poetica. Odense University Press, Odense.
- Clunies Ross, Margaret. 2005. *A History of Old Norse Poetry and Poetics*. D. S. Brewer, Cambridge.
- Craigie, W. A. 1900. On Some Points in Skaldic Metre. *ANF* 16:341–84.
- Drexler, Hans. 1974. *Einführung in die römische Metrik*. Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Edda sjá*: Snorri Sturluson.
- Eirkur Rögnvaldsson. 1986. *Íslensk orðhlutafræði*. Kennslukver handa nemendum á háskólastigi. Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Fabb, Nigel. 1999. Verse Constituency and the Locality of Alliteration. *Lingua* 108: 223–245.
- Finnur Jónsson. 1929. Snorre Sturlusons Háttatal. *ANF* 45:229–269.
- Finnur Jónsson (útg.). 1912–1915. *Den norsk-islandske skjaldedigting* A I–II, B I–II. København.
- Gade, Kari, E. 1991. *Fang and fall. Two Skaldic termini technici*. *JEGP* 90:361–374.
- Gade, Kari, E. 1995. *The Structure of Old Norse Dróttkvætt Poetry*. *Islandica* XLIX. Cornell University Press, Ithaca.

- Guðrún Nordal. 2001. *Tools of Literacy. The Role of Skaldic Verse in Icelandic Textual Culture of the Twelfth and Thirteenth Centuries.* University of Toronto Press, Toronto.
- Háttalykill hinn forni. 1941. Udg. Jón Helgason og Anne Holtsmark. *Bibliotheca Arnamagnæana I.* København.
- Orkneyinga saga. 1965. *ÍF XXXIV.* Útg. Finnbogi Guðmundsson. Hið íslenzka fornritafélag, Reykjavík.
- Jakob Benediktsson. 1987. *Lærdómslistir.* Afmælisrit 20. júlf 1987. Mál og menning, Reykjavík.
- Heusler, Andreas. 1889/1969. Der Ljóðahátt. Eine metrische Untersuchung. *Acta Germanica I,2:89–174.* Endurpr. *Kleine Schriften II:690-750.* Walter de Gruyter, Berlin
- Heusler, Andreas. 1925. *Deutsche Versgeschichte.* Mit Einschluss des altenglischen und altnordischen Stabreimverses. I. Band. Walter de Gruyter, Berlin.
- Hreinn Benediktsson (útg). 1972. *The First Grammatical Treatise.* Introduction, Text, Notes, Translation, Vocabulary, Facsimiles. Institute of Nordic Linguistics, Reykjavík.
- Klopsch, Paul. 1972. *Einführung in die mittellateinische Verslehre.* Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt.
- Konráð Gíslason. 1875. Hljóðstafr, hljóðfyllandi, (-hljóðfyllendr), hljóðfylling. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie:* 95–101.
- Kristján Árnason. 1991/2000. *The Rhythms of Dróttkvætt and Other Old Icelandic Metres.* Málvísindastofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kristján Árnason. 1993. Málfraðihugmyndir Sturlunga. *Íslenskt mál 15:173–206.*
- Kristján Árnason. 1994. Hrynjandi Höfuðlausnar og rímkvæðið fornenska. *Sagnaþing helgað Jónasi Kristjánssyni sjötugum 10. apríl 1994:505-513.* Ritstj. Gísli Sigurðsson o. a. Hið íslenska bókmennatafélag, Reykjavík.
- Kristján Árnason. 2002. Ferhend hrynjandi í fornyrðislagi og ljóðahætti. *Gripla 13:33–60.*
- Kristján Árnason. 2005a. *Hljóð.* Handbók um hljóðfræði og hljóðkerfisfræði. Íslenskt tunga I. Almenna bókafélagið, Reykjavík.
- Kristján Árnason. 2005b. Dróttkvæður Jónas. *Heimur ljóðsins:209–227.* Ritstj. Ástráður Eysteinsson, Dagný Kristjánsdóttir og Sveinn Yngvi Egilsson. Bókmenntafraðistofnun Háskóla Íslands, Reykjavík.
- Kristján Árnason. 2006. The Rise of the Quatrain in Germanic. Musicality and Word Based Rythm in Eddic Metres. *Formal Approaches to Poetry. Recent Developments in Metrics:151–169.* Eds. Elan Dresher and Nila Friedberg. Walter de Gruyter, Berlín.
- Kuhn, Hans. 1983. *Das Dróttkvætt.* Carl Winter, Heidelberg.
- Morkinskinna. 1932. Udg. Finnur Jónsson. S.T.U.A.G.N.L. LIII. København.
- Murphy, Gerald. 1961. *Early Irish Metrics.* Hodges, Figgis, Dublin.
- Norberg, Dag. 1988. *Les vers latins iambiques et trochaïques au Moyen Age et leurs religieux rythmiques.* Kungliga vitterhets historie och antikvitets akademien. [Filologisk arkiv 35]. Alquist & Wiksell, Stockholm.
- Ólafur Þórðarson. 1927. *Máhljóða- og málskrúðsrit.* Udg. Finnur Jónsson. [Det Kgl. Danske Videnskabernes Selskab. Historisk-filologiske Meddelelser XIII, 2]. København.

- Searle, John R. 1970. *Speech Acts. An Essay int the Philosophy of Language*. Cambridge University Press, Cambridge.
- Sievers, Eduard. 1893. *Altgermanische Metrik*. Max Niemeyer, Halle.
- Snorri Sturluson. 1991/1999. *Edda. Háttatal*. Ed. Anthony Faulkes. Viking Society for Northern Research, London.
- Snorri Sturluson. 1998. *Edda. Skáldskaparmál* 1. Ed. by Anthony Faulkes. Viking Society for Northern Research, London.
- Stefán Einarsson. 1945. *Icelandic*. Grammar. Texts. Glossary. The Johns Hopkins University Press, Baltimore.
- Sturlunga I-II. Freði*. 1988. Útg. Örnólfur Thorsson o. a. Svart á hvítu, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1993. Annarr söguháttar. *Púsund og eitt orð sagt Sigurgeiri Stein-grímssyni fimmtugum 2. október 1993*:70–71. Menningar- og minningarsjóður Mette Magnussen, Reykjavík.
- Sverrir Tómasson. 1997. Skáldskapur og fræði fyrir stokk innan. *Frejas psalter. En psalter i 40 afdelinger til brug for Jonna Louis-Jensen*:190–192. Det arnamagnæanske institut, København.
- Tranter, Stephen. 1997. *Clavis Metrica*. Háttatal, Háttalykill and the Irish Metrical Tracts. Helbing & Lichtenhahn, Frankfurt am Main.
- Turville-Petre, Gabriel. 1966. *Haraldr the Hard-Ruler and his Poets*. [The Dorothea Coke Memorial Lecture in Northern Studies delivered at the University of London 1. December 1966]. H.K. Lewis, London.
- Yelena Sesselja Helgadóttir (Yelena Yershova). 2001. Kerfi bak við textann í Háttatali Snorra Sturlusonar: Kaflaskipting og flokkun bragarháttar. [Ópr. handrit. Háskóla Íslands].

SUMMARY

'Háttatal' by Snorri Sturluson. A descriptions of its metrics.'

Keywords: Prosody, Old Norse metrics, Snorri Sturluson's poetics.

The article examines the two-sided testimony of the *Háttatal* regarding Old Icelandic metrical forms and metrical learning. It is shown that the methodology used differs fundamentally from many later approaches, e.g. Sievers' analysis, which sees *dróttkvætt* as an outgrowth of eddic forms. The analysis presented in the prose sections of the *Háttatal* is on the one hand based on the (probably traditional Nordic) wisdom that alliteration forms the templatic supports for all poetic text, and on the other that the metres are defined in terms of the numbers (*tala*) of syllables (*samsíðfur*) and lines (*vísuorð*). The function of the hendings is also seen as constitutive to the metrical forms, and the difference between heavy and light syllables is clearly noted. Unlike the older *Háttalykill*, the *Háttatal* starts with the presentation of skaldic metres, which are seen as the most important poetic forms. Although Snorri's approach has in many respects an advantage over the Sievers model, for describing the complex rhythmical parameters at work in *dróttkvætt* and the other skaldic metres, he is unable to communicate the function of metrical strength and prominence alternation between strong and weak syllables. But this structure is described indirectly by reference to the placement of alliteration and the hendings. There is little reason to assume foreign influence on the form or purpose of *Háttatal*, and compared to the other Old Icelandic grammatical literature, the subject matter and the methodology is basically indigenous to the Nordic culture. It is likely that the prose and poetry was for the most part composed by one and the same person.

Kristján Árnason
Íslenskuskor
Hugvísindadeild Háskóla Íslands
Árnagarði við Suðurgötu
IS-101 Reykjavík, Ísland
kristarn@hi.is